

Podonyi Hedvig

„A semmi ágán...”

József Attila

lélekrajza

a kézírásos hagyaték nyomán

BEVEZETŐ

„Nem ismerhettem halhatatlan fejét. Az idő ezt megtagadta tőlem. Sokszor elképzelttem: találkozunk az utcán, s leülünk valahol egy feketére. Nem is tudnék beszélni... Ha nagyon egyedül vagyok, mindig ő jut eszembe. Ó, amilyennek én képzelem” [1] – írta Juhász Ferenc költő.

Az idő tőlem is megtagadta ezt a találkozót, de azért amit lehetett, megtettem – hiszen régóta fontos emberem József Attila; olyan, aki valahogyan mindig „keresztbeállt a torkomon”. Olvastam tehát tőle, olvastam róla, nézegettem fotóit, és ismerkedtem azok emlékeivel, akik körülötte éltek.

Idővel aztán még egy eszközt kaptam az ismerkedéshez grafológusként-írásanalitikusként: a kézíráslemezést. Úgy gondoltam, ezt a lehetőséget nem hagyhatom ki.

Költői mivoltában persze nyilván az juthat még közelebb József Attilához, aki újra és újra felidézi, figyelve érzi verseit – ám személyisége is sokakat foglalkoztató, izgalmas kérdéseket vet fel, melyekre számos különféle válasz született már.

Úgy tűnik: az életrajz-elemzési megközelítés és a grafológia együttes alkalmazásával sajátos kép készülhet róla. A korábbiaknál valamivel talán realisabb.

Podonyi Hedvig

TARTALOM

Bevezető

„Vidám és jó volt s tán konok”
Milyen volt József Attila – kortársai szerint? 5

Egy befejezetlen Rorshach-teszt 11

József Attila grafológiai személyiségképe

„Lesznek, akik majd kinevetnek” – Mentális képességei 15

„Jaj, szeressetek szilajon” – Érzelmi-akarati-indulati élete 19

„Nem találok szavakat magamra” – Önmagához való viszonya 27

„Száradok, törődöm” – Betegség vagy zavar? 32

„Én dolgozni akarok” – Energiák, munkavégzés 39

„De szeretnék gazdag lenni” – Viszonya az anyagiakhoz 47

„Ha megszeretlek, kopogtatás nélkül bejöhetsz hozzám” – Szociabilitás, társas kapcsolatok 53

Mellékletek

József Attila életútjának főbb mozzanatai 59

A kézírásелеmzés során alkalmazott szempontok 62

A felhasznált 15 kéziratmásolat eredeti példányainak keletkezési körülményeiről 63

Kéziratmásolatok 69

Grafológiai kifejezések magyarázata 84

Források 86

„Vidám és jó volt s tán konok”

Milyen volt József Attila – kortársai szerint?

József Etel, a költő két esztendővel idősebb nővére így emlékezett a gyermek Attilára: „...szép gyerek is volt, élénk, pajkos... Szerették is, becézték mindenütt, ahol megfordult.” [2]

*

József Jolán sorai azokról az évekről szólnak, amikor a kis Attilát Etel nővérelével édesanyjuk kérésére, kilátástalan anyagi helyzetük miatt Öcsödön, nevelőszülőknél helyezte el az Országos Gyermekvédő Liga. Jolán szerint a nevelőanya, **Gombai Ferencné** „...konoksággal vádolta... Azt állította róla, hogy erőszakos, vadóc, hajlíthatatlan. Ha méregbe jön, reszket a felindulástól, és szinte félős a haragvó szemébe tekinteni.” A gyermekeit Öcsödön meglátogató **József Áronné** ezt a véleményt nemigen tudta elfogadni: „Mama nem tudta elhinni, hogy az ő szelíd, játékos, hízelgős kisleánya, aki nemrégiben olyan odaadó szeretettel topogott körülötte, így megváltozott volna.” [3]

*

Az első elemi öcsödi „lelencként” végző József Attilát nem tartották különösebben értelmes kisfiúnak, bár a visszaemlékezők érdeklődőnek látták – olvashatjuk Öcsöd község honlapján. Ugyanitt bizonyítványának digitalizált változatát is megtekinthetjük, melyből kiderül: „...az első elemista József Attila nem volt kiegyensúlyozott, jó tanuló. Az akkori érdemjegyek fordítottjai voltak a jelenlegieknek. A legjobb jegynek az 1-es számított, a leggyengébbnek a 4-es. Ezek szerint József Attila magaviselete fokozatosan romlott, szorgalma csak karácsonyig volt nagyon jó minőségű. A hit- és erkölcsstanból elfogadható eredményt ért el, a folyékony olvasásból szintén. Számtanból az osztály gyenge tanulói közé tartozott (ellentétben makói gimnazista jegyeivel, ahol kifejezetten jó eredményeket ért már el ebből a tárgyból). Szépírása csak húsvétkor volt valóban szép, énekelni a minőség szerint csak karácsonyig szeretett, általános osztályzata pedig a mai értelmezés szerint éppen elfogadható volt mindhárom periódusban. Nem csodálkozhatunk ezen a meglehetősen vegyes bizonyítványon, ha azt is figyelembe vesszük, hogy nem járt rendszeresen iskolába, előmenetelét sem Etel testvére, sem a Gombai házaspár jó irányban nem befolyásolta, nem is befolyásolhatta. Nővérét eléggé elfoglalták a ház körül végzendő munkák, Gombaiék pedig írni és olvasni maguk sem tudtak rendszeresen. A háznál az egyetlen könyv a /.../ harmadikos olvasókönyv volt (minden valószínűség szerint József Etel egyetlen meglévő tankönyve!), amelyben Attila királyról talált érdekes olvasmányokat, s mivel őt is Attilának hívták 'rávetette magát az olvasásra'. A visszaemlékezők közlése szerint a Gombai családnak ő olvasta fel a kalendáriumot, amelyet még Budapesten is betéve tudott Öcsödről történet hazatérése után. Ezt a szokását későbbi kisdíakként is megtartotta, beteg édesanyjának is szívesen olvasott fel részleteket a hozzáférhető füzetekből, könyvekből...” [4]

*

Galamb Ödön, a makói gimnázium latin-történelem szakos tanára, aki utóbb a költő atyai jó barátjává lett, már egészen másképp vélekedett róla: „*A tanulásban szépen haladt. Csakhamar a legelsőkhöz jutott, s az ötödik osztályban pedig általános jeles eredményt ért el. Ötödik és hatodik osztályos bizonyítványában – a jegyzet rovatban – a tanári testület ekként jellemezte: Tehetséges, bátor fellépésű, kötelességtudó... Kollégáim is valamennyien szerették és sokra tartották.*” Kiemelte továbbá: „*Ilyen versmemóriával azóta sem találkoztam senkinél.*” [5]

Espersit János újságíró, ügyvéd és politikus lánya, **Espersit Mária** (Caca) 1920-ban ismerhette meg József Attilát, amikor makói évei alatt egy ideig náluk lakott: „*Nagyon fiatal kora ellenére roppant öntudatos és büszke volt. Mindig tudta, érezte saját értékeit, s meg volt győződve arról, hogy lesz ő még valaki! Ezt hangoztatta is, és dicsekedett vele. Hangulata pillanatok alatt változott, a legjobb kedvből a legkomiszabb szomorúságba esett, és viszont. Érzékeny volt, elég volt egy szó, egy pillantás vagy nevetés, amit ő esetleg félremagyarázott, már halálosan meg volt sértve. Ilyenkor két szeme között, az orr tövében megjelent két függőleges, mély ránc, és a száját keskeny vonallá préselte össze. Vitatkozni nagyon szeretett, képes volt fél napokat átvitatkozni, körömszakadtáig védte igazát, nappal aludt, éjjel írt vagy sétált. Mindent fordítva csinált, mint más. Bohém volt és egzaltált.*” [6]

*

Cserépfalvi Imre, a József Attila-művek egyik első publikálója, a *Szép Szó* című folyóirat első évfolyamának kiadója 1926-ban, Párizsban találkozott először József Attilával. Szerinte ekkor „*Sovány volt, kedves és kamaszos, egyszerre komoly és mókás, hetyke és melankolikus, elmélyedt és érzékeny, művelt és tudákos, elnéző és konok.*” [7]

*

Hont Ferenc rendező, igazgató, színházesztéta, az irodalomtudományok kandidátusa, a Szegedi Szabadtéri Játékok alapítója, akivel párizsi évei alatt, 1926-ban kötött barátságot, és akinek feleségével, Erzsivel együtt sok időt töltöttek hármásban városnéző kirándulásokon, így ír róla: „*Felejtethetetlenül vidámak voltak ezek a városnéző kirándulások. Attila félredobta szokásos komolykodását, felszabadultan, kölykösen mókázott, rakoncátlankodott. Ebben méltó társat talált Erzsiben. A legforgalmasabb utcán néha magyar nótákat kezdtek énekelni hangosan... Minden alkalmat megragadtak a csínytevésre, a tréfacsinálásra... Szinte fűrődtek az állandó jókedvben*” [8]

*

Nagy Lajos író, akinek *Képtelen természetrajz* című könyve ma is sokakban támaszt jókedvet, ugyancsak hasonlóan emlékszik vissza: „...mindig mint tréfálkozó, nevető fiatalemberre gondolok rá... A kisbajszú, hetyke, nyílt tekintetű, mosolygó legénykére gondolok most is. Látom őt, amint a Japán Kávéházban találkozunk, rám néz, és már valami tréfálódó kiszóláson töri a fejét. Bármit is mondott ilyenkor, az sohasem volt bántó. Barátai és jó ismerősei örömmel élvezték az ő évődő kedélyét. Mert nagyon szerettük őt. Egész lényéből áradt valami gyermeki kedvesség, még jobb szóval talán így mondhatom: bájoság. És ennek az lehetett a legmélyebb lényege, hogy ő jó, emberséges ember volt. A vele való egyszerű érintkezéskor is, néhány szóból is, meg lehetett érezni a költőt, azt az embert, akinek a mások baja is gondja...” Leírásában Nagy Lajos is kitér a költő Hont Ferenc által szintén említett, gyakori daloló-kedvére: „...szeretett énekelni, máskor is énekelt, kis természetéhez nem passzoló basszus hangon bűgött, hangja kissé recsegett is.” Mindemellett vitázó kedvéről is beszámolt: „Szeretett vitatkozni. Makacsul vitatkozott. Különösen azzal, akinek más volt a társadalomszemlélete, mint az övé. Ilyenkor ellenfelének minden szavába belekötött. És kéjesen élvezte, hogy az miként vergődik és mint keveredik önmagával ellentmondásba. Az ellenfél már elsápadt, és reszketett az izgalomtól, és elállt a szava. Ekkor az élesen támadó József Attila átalakult kedves gyermekké, és így fejezte be a vitát: »No, majd máskor folytatjuk.«” [9]

*

József Attila vitázó készségéről **Vas István** költő is említést tett egy visszaemlékezésében, ellenkező előjellel: „Mi ketten sohasem tudtunk egymással igazán beszélni, inkább idegesítettük egymást. Hogy én mivel idegesíthettem őt, arra rá sem szeretek gondolni – és nem is érdemes rágondolni. Már inkább magyarázatra szorul, mi idegesítőt találtam én József Attilában, akít, ha a kortársaknak utólag hinni lehet, mindenki szeretett, akinek majdnem mindenki híve és barátja volt. Például a vitázó kedvét. Az én tapasztalatom szerint társaságban két dolog tudta felvillanyozni: a köztöködéssel határos viták meg a játék. Ha behunom a szememet, egy nagy asztalt látok – nem tudom, hol –, körülötte sok ember, nem tudom, ki, de velem szemben József Attila ül, és Tóth Árpádról vitatkozunk. Ugyanis veszttemre azt találtam mondani, hogy Tóth Árpádnak különleges rímtechnikája van, mire József Attila hevesen lecsapott rám azzal, hogy ellenkezőleg, kontár rímkovács... hevesen a védelmére keltem. Majd egy óráig folyt az ide-oda idézgetés, elemzés, aztán belefáradtam, kedvetlen hümmögéssel vontam ki magamat a terméketlen vitából, és igyekeztem bekapcsolódni az asztal más témáiba. De Attila időnként – most már teljesen összefüggéstelenül – megint előhozakodott egy-egy Tóth Árpád-rímmel, azt kezdte el csempülni, újult erővel, és némelyikkel sikerült is engem visszarántania a huzakodásba. Végül ingerülten valami olyasmit mondtam, hogy ha kizárólag Illyés rímelését fogadjuk el mértéknek, akkor Tóth Árpád csakugyan rosszul rímelt. Erre Attila – nem tudtam, miért – megbántva és végleg elhallgatott.” [10]

Fábián Dániel orvosra, akivel a Bartha Miklós Társaságban kötött barátságot, sokkal kedvezőbb benyomást tett: „1928 év elején, a téli hónapokban ismerkedtem meg József Attilával... Rendkívüli hatást tett rám. Alacsony termetű, arányos testű, kellemes megjelenésű, arcának ritka értelmességét eredetivé tette petőfies bajusza... Olyan tisztelettudóan, szerényen és lekötelezően kedvesen fogadott, hogy egy életre szívembe zártam. Akkor már tudtuk jól a magyar irodalomban betöltött jelentőségét. Ugyanígy tudta ezt és érezte a költő is. Viselkedésében, modorában nyoma sem volt a fölényeskedésnek, zsenieskedésnek, még a jogos önbizalom fölénye is hiányzott belőle.” [11]

*

Jó szívvel volt iránta **Déry Tibor** író is: „Nem tudom elfelejteni gyermekien szelíd mosolyát. Olykor incselkedő volt, olykor meghunyászkodó, mindig szemérmes. A mosoly az értelem gátjain átjutott nevetés... ahogy múltak az évek, Attila egyre ritkábban nevetett, egyre gyakrabban mosolyodott el. Fiatal éveinek hetykesége, irdatlan jókedve egyre tompult, simult – költészetének tündér tükréből kamaszarca mind komorabban nézett vissza az emberre. Túl korán szokott le a nevetésről. Nyomorúságos gyerekkora után még maradt benne vidámság, szertelenség s fiatal gög, nyomorúságos fiatalsága után, mint ha már nem bírta volna erővel, mellére ejtette fejét. Mennyi pajzanság lakozott benne még húszéves korában, mennyi erő, mennyi édes, bárdolatlan csíny! ...Amikor én, tíz éve, Pesten megismertem, nevető fiatalságának már a végén járt. Huszonkét éves volt ekkor... Nem ő maga öregedett, élete öregítette. A léleknek ugyan különös vonzóereje van az alkatahoz jól illő eseményekre, s Attila úgy hívta magára a szegénységet, a mellőzést s az értetlenséget, mint a mágnes a vasat, de az ember ugyanakkor testétől-lelkétől idegen sorscsapásoknak is ki van szolgáltatva, s e kettős bonyolult keringésben hol önmagától, hol a világtól kéri számon a boldogságot.” [12]

*

Ignotus Pál publicista, író József Attila jó barátja és szerkesztőtársa ennél jóval mélyrehatóbb képet ad róla: „Barátom volt, nem ismertem. Azt hiszem, senki sem ismerte. Holott éppenséggel nem volt zárkózott. A tenyerére tette ki a lelkét, rostokra, ízekre szeletelte, közszemlére bocsátotta, minden ajtón bekopogott vele, pénzt kínált annak, aki elfogadja. Ha facér magánzseni akadt útjába, ha családapai gondoktól roskadozó segédhivatali aligazgató, mindenkivel készen állt az eszmeccserére, léleket sem vett, míg el nem jutott a végső okok magyarázatáig s a vallomásig, a hátborzongató önfeljelentésig. Láttam őt hetykének, láttam elbizakodottnak is, recsegő-düböngő basszusán egy szuszra szamarazott le minden élő és holt nagyságot, de olyan szamarat nem ismert az emberi állatok közt, akivel méltatlannak tartotta volna összetemetkezni a kávéház vagy a padlásszoba áporodott cigarettafüstjébe... az embermegvetésnek az a szakmányosított és pallérozott válfaja, melyet általában fölénynek nevezünk, nem vágott a természetéhez, ha fensőséges volt, ha győzött, a nyíltságának erejével győzött, a szokimondással, melyben kegyetlen volt másokkal, de még kegyetlenebb magával... míg le nem vette lábáról a végzetes betegség,

fáradhatatlanul buzgott benne a steril tettvágy, melynek kerete az emberi együttlét. Társasjátékban ugyanolyan szenvedélyes volt és becsvágyó, mint verstani vagy metafizikai elmélkedésben, s míg erőszakkal el nem cipelték, makacsul ült a viaszosvászon mellett, melyen a »Capitala« fabábjait tologatják. Minden »rendszer« izgatta, minden jelenség rejtvényként meredt eléje, amelyre fogalmazást és magyarázatot kell találnia. A világegyetem személyes ügye volt; s személyes sérelme, szégyene és kiheverhetetlen kudarca, hogy nem talált »rendszert«, képletet, mely vele való viszonyát kielégítően, biztonságot adóan megvilágítaná...»

Ignotus a költő érzelmi életéről is fontos adatokkal szolgál: „Dühöngve követelte a szeretetet, fogszikorgatva hajszolta magát is a szeretetbe. Szinte valamely sötét büntudattól űzve, melyből nem szabadíthatja ki más, mint a teljes bizonyosság a tárgyi igazságban s a minden létezőkkel – emberekkel, hangyákkal, gyíkokkal és napraforgókkal való összeölekezésben. Ezért volt alázatos a hetykeségében, a gögjében is, ezért dobta oda magát versben, párbeszédben, érzelmi cinkosságban mindenkinek, aki feléje nyúlt, ezért kételkedett mindvégig tehetségében, elhivatottságában, teste-lelke puszta létjogában ő, ki egyébként annyira öntudatosan követelte és játszotta meg a költőfejedelem rangját – ezért zsarolt ki minden gyöngédséget mindenkitől!” [13]

*

Kodolányi János író, publicista, kritikus megközelítésmódja sok ponton találkozik Ignotuséval: „József Attila, külsőleg szélsőradikális és könyörtelen forradalmár, belül azonban egy magányos, árva gyermek, éjt nappallá téve tudott vitatkozni, méltatlanul bizonygatván, hogy az ő költészete az összes recepteknek megfelel... Nem győztem bámulni acélos ellentmondási kedvét, kínosan logikus okfejtéseit, a rengeteg energiapocsékolást, melyet haszontalan emberek meggyőzésére fordított. En magam gyakran kitértem előle egy-egy szójátékkal vagy káromkodással, amikor agyamat mosogatóronggyá facsarta hihetetlenül makacs ellentmondásaival. Gyakran menekültem előle. Gyakran nyersen megmondtam neki a véleményemet... Míg végül lassan megvilágosodott előttem a rendszere, s rá nem jöttem, hogy Attila önmagával vitázik, viaskodik, önmaga legbensőbb énjében szeretne rendet, áttekintést teremteni és a sok egymás hegyére-hátára halmozott észérv, mellyel társadalompolitikai nézeteit támogatja, nem egyéb, mint kétségbeesett kapkodás valami szilárd fogódzó után, mely kiemelhetné a maga zűrzavarából és reménytelenségéből.” [14]

*

A kortársak beszámolóinak lényegét összefoglalva elmondhatjuk: a kis József Attilát legközelebbi családtagjai élénk, pajkos, szelíd, játékos, hízelgős, odaadó gyermeknek tartották. Az öcsödi „számkivettség” idején nevelőszülője konoknak, vadócnak, hajlíthatatlannak, indulatosnak írta le. Az iskolában a nehéz körülmények miatt eleinte nem teljesített kiemelkedően, később viszont annál inkább. Gimnáziumi tanárai tehetséges, bátor fellépésű, kötelességtudó

diákként jellemezték. Kitűnt jó memóriájával. Gimnazistakori lányismerőse öntudatosságát, büszkeségét, szélsőséges hangulatváltásait, érzékenységét, sértődékenységét, makacs vitakozó kedvét emelte ki. Bohém és egzaltált, ugyanakkor saját értékeit becsülő fiúnak gondolta a későbbi költőt. A további beszámolók alátámasztják az állandó vitakészségéről és szenvedélyes, szinte fáradhatatlan érveléséről, valamint a konokságáról szóló megjegyzéseket. Sokan látták őt gyermekien kedvesnek, bájosnak, csínyekre késznek, tréfálkozóknak, jókedvűnek, évődőnek, incselkedőnek, míg mások felismerték benne az érzékeny, együtt érző, önostorozó, kételyekkel küzdő, büntudattal élő embert is. Többen szót ejtettek fölénymentes, szerény, tisztelettudó viselkedéséről, míg mások olykori dicsekvő, elbizakodottnak ható, hetyke megnyilvánulásaira emlékeztek (esetenként mindkettőre). A leírások arra is utaltak, hogy a költő kifejezetten társaságkedvelő alkat volt, mindemellett nyersen szokimondó; az esetenkénti radikális megnyilvánulások sem álltak távol tőle. A visszaemlékezések tükrében József Attila kötődésigénye, érzelmi és szellemi biztonságvágya is megjelenik.

Életének utolsó évében grafológusi vélemény is született róla (bár nem túlságosan részletező), amiről ő egy levelében így számol be akkori szerelmének, Kozmutza Flórának: *„Itt járt egy grafológus, megmutattam neki... egy új versem kéziratát, név nélkül. Ezeket írta: »Ragaszkodása erős, de hamar el bírja dobni azt, amit nem értékel. Lelki idegességgel él. Szeret meggyőződni dolgok felől. Szereti a változatosságokat. Nem szereti a sablonos, szürke mindennapi dolgokat. Gyors gondolkodású egyén, aki nem is szereti a lassú dolgokat. Érzelmei a finomat, a gyengédet keresik«...”* [15]

Mielőtt azonban utánajárnánk, mi egyéb deríthető ki még a költő kézírásából, érdemes kitérnünk egy bizonyos befejezetlen teszt eredményére is, mely ugyancsak jó kiindulópontul szolgálhat vizsgálódásainkhoz.

Egy befejezetlen Rorschach-teszt

A teszt felvétele 1937. február 20-án, egy szombati napon történt, amikor Kozmutza Flóra gyógypedagógus – akkoriban Dr. Szondi Lipót fizetés nélküli gyakornoka a Gyógypedagógiai Tanárképző Főiskolán – társasági összejövetelre volt hivatalos egykori egyetemi társnőjéhez, a később íróként, irodalomtörténészként, műfordítóként ismertté vált Dániel Annához. Az eseményen megjelent Sándor Kálmán (későbbi Kossuth-díjas) újságíró, író is. *„József Attilát ez utóbbi hozta magával – váratlanul, hogy csináljam meg vele az egyik akkor – és még ma is – igen elterjedt pszichológiai vizsgálatot, a Rorschach-tesztet”* – írta az esetről Kozmutza Flóra (utóbb: Illyés Gyuláné), aki ekkor találkozott először József Attilával. [16]

A Hermann Rorschach svájci pszichológus által 1910–21 között kidolgozott és 1921-ben közzétett, hazánkban a 30-as évektől alkalmazott projektív, tehát lelki „kivetítő” folyamatokon alapuló eljárás abban különbözött a többi, úgynevezett „tintafolt”-tesztől, hogy elsőként igyekezett átfogóan vizsgálni a személyiség egészét. A tesztben alkalmazott tíz tábla, azaz tíz „kép” egy-egy valóságmezőt jelképez, s az ezeknek megfelelő lelki tartalmakat, élményeket aktivizálja – feltárva a vizsgált személy benső világát. Flórát az adott időszakban már nyilván erősen foglalkoztathatták a tesztben rejlő lehetőségek, különben vélhetően nem vitte volna magával a táblákat egy szombat esti baráti találkozóra. (Később is számos híres, vagy utóbb azzá vált személyiséggel végeztette el a tesztet, köztük 1947-ben Rákosi Mátyással.)

A vizsgálatnak tehát nem volt különösebb akadály, bár a körülmények korántsem voltak zavartalanok, és utóbb a teszt alanya is mindinkább kimerült: *„Az estének körülményeire is jól emlékszem”* – írja Flóra. – *„A cigarettafüstös két szobára; a kisebbikben csak mi ketten ültünk József Attilával, hogy ne zavarjanak a vizsgálatnál. A nagyobbikban a többiek, hol hevesen, hol higgadtan vitatkoztak, főképp irodalomról. József Attiláról akkor már tudtam, hogy nagy költő, és, noha nem volt bennem eleve kíváncsiság-elfogultság a művészek vagy egyáltalán a neves emberek iránt, mégis talán – a versei miatt – nagyobb érdeklődéssel figyeltem rá, mint más, teljesen idegenre. »Versrajongó« voltam, mióta csak szót értettem... Ezen az első estén nem sokat beszélgettünk. Csaknem az egész időt betöltötte a vizsgálat. Kezdetben szívesen, érdeklődéssel értelmezte a képeket, később egyre gyakrabban emelte rám egy kicsit álmos, fáradt szemhéja alól merengő tekintetét, egy-egy pillanatig fürkészve az arcomon nyugtatta. Én szó szerint írtam, ahogy kell, mindazt, amit mondott. A vizsgálatot nem tudtuk befejezni. Általában félóra-óra a tíz kép fölvetelének ideje. Vele majdnem két óra alatt csak az ötödikig jutottunk. Rendkívül sok választ adott, rengeteg originális, sőt bizarr feleletet. A vizsgálat fárasztotta. A harmadik képnél azt mondta: »Most már csak a maga kedvéért csinálom.« Az ötödik végén én ajánlottam, hagyjuk abba. (Soha nem fejeztük be. Ez az anyag ma is megvan.)»[17]*

A félbemaradt teszt sorsáról 1992-ben publikált izgalmas tanulmányt Prof. Dr. Bagdy Emőke pszichológus *„Majd eljön értem a halott” – József Attila befejezetlen személyiségvizsgálatáról* címmel. *„1984. július 27-én Dr. Láng Iringó a Gyógypedagógiai Főiskoláról személyesen hozott magával egy küldeményt Illyés Gyulánétól”* – összegzi a történetet. – *„Egykori tanárunk egy Rorschach-jegyzőkönyvet küldött azzal a kéréssel, hogy egy 32 éves, fiatal férfi csonka vizsgálati anyagát mielőbb elemezzük és értékeljük... A vizsgálati*

jegyzőkönyv nem tartalmazott egyéb információt a vizsgált személyről, mint a nemének és életkorának megjelölését, és a vizsgálat 110 perces időtartamának feltüntetését. Munkához láttunk, egymástól függetlenül dolgoztuk fel a jegyzőkönyvet olyanképpen, ahogy ez a kényszerhelyzetben lehetséges volt.” [18]

Dr. Bagdy Emőke szakvéleménye szerint: „A vizsgált személy magas színvonalú, igen gazdag asszociatív világú, eredeti alkotó képzelettel rendelkezik... a válaszok originalitásaránya kimagasló... a produktivitási színvonal rendkívül jó, eredeti és a tapadással ismétlődő választereotípek közt ingadozik. A képzelet gazdagsága mégis nyilvánvalóvá teszi, hogy a személyiség alkotó képzeleti munkával képes a szubjektíve terhelő feszültségekből értékeket teremteni.

A személyiségjellemzők szempontjából szembeűnő az identitásprobléma, ebben az önértékelés bizonytalansága, az öntúlértékelés és az önelégületlenség váltakozása és önmagával szembeni agresszív indulatok feszültsége. A személy az »öntudatos arcát« szeretné elfogadtatni a világban, miközben szubjektíve bizonytalanságot, félelmeket él át az emberekkel szemben, belsőleg... »riadt, félnék gyermek«-ként éli át önmagát, aki képtelen a biztonság, a szeretet és az elfogadottság élményére. Általában is, de leginkább a szeretett személyekkel szemben bizalmatlan. Úgy érzi, hogy őt nem lehet elfogadni és szeretni, és mindenkor csalódás, elhagyás veszélye leselkedik rá. Ennek hátterében a teszt olyan korai érzelmi sérülést jelez, ami az ősbizalom kialakulási fázisában, az anya-gyerek kapcsolat keretében az első életévekben érhet a személyiséget. Érzelmi-indulati-kapcsolati fejlődésében az anyába kapaszkodás biztonságának hiánya, valamint feltehetően a szeretett személytől való traumatizáló elszakadás mély nyomot hagyott... A párkapcsolatban anyamintára választ, olyan szeretetre vágyik, amelyben a nő anyai gyengédséget képes adni, másrészt a kötődési sérülés miatt a partnerkapcsolati viszont-reakciója paradox. Minél inkább közelíti valóságosan az imádott és vágyott személyt, annál erősebb az elvesztés félelme és az elfogadottság bizonytalansága, ez indulatokkal tölti el. Ezért szavakkal sebez, gyanakszik, bizalmatlan, gyötri a partnerét. Végül a személy birtoklásakor érzelmileg leválik a másiktól, és kimenekül a túlságos veszélyeket, érzelmi terheket jelentő kapcsolatból. Emiatt a tartós kötődésben és a biztonságos szeretet komfortérzetének átélésében akadályozott.

Alapélménye a bizonytalanság, szorongás és diszfória (kedvetlenség, depresszív diszkomfortérzés). Mély magánytól szenved, amelyet állandó kereséssel próbál feloldani. A gyerekkorból hozott érzelmi, kapcsolati sebeztség azonban akadályozza, hogy a kapcsolatoknak átadja magát. Ezt még a testi szerelemben sem tudja átélni.

Lelki feszültségszabályozásában szembeűnő, hogy a szubjektíve veszélyesnek minősülő érzelmeknek és indulatoknak igen erős az elfojtási és megtagadási hajlama, amely miatt úgy érzi, hogy minden érzelmi rezdülését fokozott tudati és magatartási kontroliban kell tartania... elidegenülten, mintegy »kívülről szemléli« önmagát az emberi kapcsolatokban. Ez az elidegenítő, indulattalanító és veszélytelenítő (szkizoid) feszültségelhárítás szervült lelki munkamódként működik. A személyiség csak a fantázia szabadságában képes megélni a felszabadultság, tehermentesülés és »szabadság« érzését. Probléma és veszélyfaktor azonban az agressziószabályozás kimunkálatlansága... mely önpusztító erőként dolgozik benne... a szuicid veszélyt lélektanilag fontos jelzésnek kell tartanunk.

A magas, originális, játékos alkotó intellektus, valamint az érzelmileg elfogadó kapcsolat iránti vágy (és ennek elviselést képessége) tehát az érzelmi-indulati élet gyermeki szintje között olyan

távolság van, és olyan ellentétek feszülnek, melyet a teszt szerint a kreatív fantázián és alkotó produktivitáson kívül semmi más nem tud áthidalni és egyensúlyban tartani a személyiségben... A tesztadatok alapján az emberi, főleg párkapcsolati krízisek esélye és az önpusztító feszültségek jelentenek »veszélyfaktort« a személyiség egyensúlya és léte szempontjából, mivel a személyiség szerveződés az alapkapsolat szintjén deficites (alapzavar) és ez állandó regresszív potenciált tart fenn.» [19]

**József Attila személyiségképe
kézírásának tükrében**

„Lesznek, akik majd kinevetnek ”

Mentális képességei

A visszaemlékezők, az egykori grafológus, illetve a pszichológiai szakvéleményben leírtak szerint József Attila gyors gondolkodású és remek memóriájú ember volt, gimnáziumi éveiben kiemelkedően jól tanult. Mindemellett magas színvonalú és igen gazdag asszociatív világú, eredeti alkotó képzelettel rendelkezett. Originális tehetséggel, rendkívül jó produktivitási színvonalon tudott működni és játékos alkotó intellektus jellemezte.

A vizsgált írásmintákban, ahol az megállapítható, gyakori a fenn elhelyezett írástömb; mindemellett feltűnő, hogy a felső, „szellemi” zóna mérete általában nem éri el az adott (kalligrafikus) sztenderd szerinti, középzónához viszonyított másfélszeres arányt. A tizenöt vizsgált kéziratnál egy esetben haladja meg és egy esetben közelíti meg azt, négy esetben a középzónával egyező méretű, kilenc alkalommal annál is jóval kisebb. A betűk felső zónás hurkai ráadásul soványak vagy hiányoznak. Ugyanakkor viszont azon írásmintától eltekintve (14.), amelynek készültkor a költő erős gyógyszeres hatás alatt állt, a felső zónás hurkok metszéspontjai a középzónában találhatóak, jelezve: képes a szellemi tartalmakat a gyakorlatba átmenni, tudását másokkal megosztani. (Gyógyszeres hatás alatt a metszéspontok a felső zónában maradnak, ennek ellenkezőjére utalva.)

Kiemelt figyelmet érdemel a legelső, gyermekkori írásminta abból a szempontból, hogy máris számos egyedi vonást mutat, a sztenderdtől meglehetősen eltér. Ami ennek felső, „szellemi” zónáját illeti: arányában a sztenderdméret egyharmadát teszi ki.

Am elhamarkodott dolog lenne arra következtetni, hogy ezek a sajátosságok a fantázia, a mentális teljesítőképesség visszafogottságát jelenítik meg. Egyszerűen arról van szó, hogy az író személy igyekszik a gyakorlatban is próbára tenni ötleteit, elképzeléseit, az intellektuális aktivitás számára a mindennapok természetes része. Nem csupán fantáziájában éli át szellemi élményeit, hanem a lehető leggyorsabban „kézzelfogható”, praktikus módon meg is jeleníti azokat – ez esetben úgy, hogy papíron rögzíti és környezetével megismerteti. Továbbá: fantáziáját a hétköznapiak számító jelenségek mozgósítják.

E kérdést taglalva érdemes megemlíteni, hogy József Attila írásában a tudást jelképező betűk egyike, a „d” igen jellegzetes módon ölt alakot. Mindvégig vissza-visszatérnek kifejezetten rövid szárú, középzónában maradó változatai, amint az alábbi, időrendiséget követő, különböző mintákból vett példák is mutatják:

1. kép

Ezek a rövid szárak azt sugallják: a költő valójában csak azokra az információkra volt nyitott, amelyeket saját tevékenységéhez praktikusán használhatónak vélt. Némelyiken plusz hurok is megjelenik, tehát az ilyen irányú ismeretszerzést élvezte. Az oválrész más oválokhoz képest viszonylag gömbölyded alakváltozatai alapján úgy tűnik: a tudás gyakorlati alkalmazása (verssé formálása, továbbadása) a legtöbbször sikerélménnyel, jó közérzettel ajándékozták meg a művészt.

Továbbá lássuk: analízáló vagy szintetizáló gondolkodásra utalnak-e az írássajátosságok? Is-is. Az első, kissé gyakorlatlan kézzel írt szöveg írásmezőn való elhelyezése még elsősorban analitikus gondolkodásmódot tükröz: a duktort a tanult íráselemekből, apródonként „építkezik”, csak az éppen előtte álló feladatra (az adott szó, sor leírására) koncentrálna. A rendelkezésére álló felületet egészlegesen nem képes magabiztosan kezelni. A magasan elhelyezett ékezetek, a formai tagolásra való törekvés viszont arra engednek következtetni, hogy a szintetizáló látásmód csirái már itt is megvannak, az író személy megpróbálja kézben tartani, rendszerben szemlélni a teljes folyamatot. Ezek a csirák később ki is fejlődnek; a szintetizáló gondolkodás a második, 18 évesen írt szövegben már egyértelműen kifejeződik, s a későbbiekben mindvégig jellemző nagy szó- és sortávolság, az egyszerűsítő írásmód is alátámasztja ezt. Nyomait még az utolsó, a halál évében írt írásmintákban is fölfedezhetjük, ám akkorra veszté hatékonyaságából, jól érzékelhetően ismét visszatér az „elemekkel való megküzdés” problematikájára.

Az író személy gyors gondolkodására, a gondolatok mielőbbi kifejezésének vágyára utal a gyors tollvonási és produktív írássebesség (a gyerekkori írást és a gyógyszeres hatás alatt keletkezőt kivéve az összes többi ilyen), az alsó-felső zóna méretének csökkentése, mely csaknem mindegyik írásmintán észlelhető (így lendületesebben lehet előre haladni). Ezt mutatja a sok egyszerűsítés (különös tekintettel arra, hogy kifejezetten díszítő szövegek szerint tanult írni), melynek folytán olykor ligatúrákat is produkált*, mint például a 9., 10., 12., 13. sz. mintákban, melyeket 30 évesen, illetve annál idősebb korában írt. Gyors tempójú írásról lévén szó, itt említendő a nagy másodlagos szélességek (ezek is előre visznek), a gyakorta megrövidülő kezdővonalak, végvonalak. Elméletileg a jobb dőlést is a gyorsító tényezők közé kellene sorolnunk, ám ez esetben az összességében „jobb” dőlés olyan szélsőségesen szabálytalan módon képviselteti magát – az első írásmintától az utolsó felé haladva mind kifejezettebb formában –, hogy az olykor inkább fékezően hat a sebességre.

Ebből pedig az is következik: az író személy gondolkodása nem volt egyenletesen gyors tempójú, szellemi teljesítőképesége nem megbízhatóan kiszámítható módon nyilvánult meg –, mivel mindez nagymértékben függött pillanatnyi közérzetétől, meglehetősen változékony hangulatától. Ám egyben ez volt az erőssége is: rendkívüli dinamikával hatottak rá a külvilág impulzusai, és az ezekre való érzékeny ráhangolódás ellenállhatatlan „ötletbetöréseket” idézett elő, mely alkalmakkor újszerű összefüggések szerint volt képes szemlélni a jelenségeket, az őt körülvevő világot. Tehát nem bölcs elmélkedés, nem szabatos gondolatmenet vezette az alkotás állapotába, hanem az őt érő, minduntalan változó benyomások keltette lelki „hullámverés”. Több visszaemlékezés is tanúsítja: hasonlatait mindig a közvetlen, tényszerű valóságból kölcsönözte.

Mórocz Zsolt egyik tanulmányában azt olvashatjuk róla: „...hasonlatai pontossága, valóságba ágyazottsága hátborzongató... fogidegét arzénal *kezelték, amiről úgy tudta, ha nem szedik ki időben, szívelégtelenségen keresztül halált okozhat: »Szaporodik fogamban / az idegen anyag, / mint szívemben a halál« írta *Levegőt!* című versében.*” [20] Vágó Márta ezzel kapcsolatban egyebek között egy kiránduláson történt jelenetet idéz könyvében: „*Egy... nagy összeveszés után, a kis erdőből jövet, elvette a botomat, és ütni-verní kezdte vele az útszéli bokrokat, az egyikre ráborította az üres hátizsákot... Innen került a Sok gondom közt-be: Zsákom rádobom a bokorra, bottal ütök a virágokra, ordítok, ha szól a billegő, a folyóig szenved a mező*”. [21] Spranger, aki az emberi értékorientáció hat alaptípusát írta le, mintha csak József Attiláról mintázta volna az „esztétikai típust” akit az érdekel, ami érzéki, konkrét, képszerű, és minden benyomását képes alkotásban kifejezni.

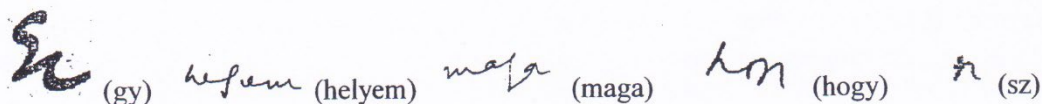
*Ligatúra – lásd: 84. oldal

Remek strukturálóképessége, figyelemkoncentrációja segítségével – és makacosságának fegyelmező erejére támaszkodva, melyet gyermekkorától kialakuló, és élethosszig megmaradó szöges kötése is jeleznek – mindazonáltal megtanulta szabatosan, mások számára is érthető módon kifejezni gondolatait. Az erős szabálytalanság ellenére a fiatal felnőtt, majd felnőtt József Attila írása harmonikus összbenyomást keltő, koherens, rendezett, jól tagolt, jól olvasható – az itt elemzett írásminták közül az 1935 februárjában íródott *Altató* szövegéig bezárólag. Igaz, az ez után keletkezett néhány írásminta rendezetlenebb összképe abból is adódik, hogy némelyik közülük fogalmazvány (piszkozat), egy pedig, amint arról már szó esett, gyógyszeres befolyás alatt jött létre. A mind türelmetlenebb hozzáállást, a kapkodóvá váló gondolkodást, a csapongóvá váló figyelem jeleit azonban egyértelműen láttatják a zaklatott, széteső formák (a 11. számú mintában még fonalasodás is megjelenik, ami egyébként egyáltalán nem jellemző az írásképre), továbbá a szaporodó javítások, az innen-onnan lefelejtett ékezetek.

Emlékezőtehetsége valóban jól működhetett, írásában a felső zónás hurkok rendszerint zártak. Tanulásának hatékonyságát jelentősen befolyásolhatták az elsajátítandó anyaghoz kapcsolódó érzelmi impulzusok (erős méret- és dőlésingadozás az írásban), vagy akár a tanáraival való személyes kapcsolat minőségi jellemzői.

Kommunikációs készségét általában egyedi kifejezésmód és érthetőségre törekvés jellemezte, véleményének határozott módon hangot adott (egyedi megoldások, tagoltság, formahangsúly, határozott vonalvezetés, szögek az írásban). Állítólag nagyon hatásosan adta elő saját verseit.

Gondolkodásának gyors váltásait, váratlan fordulatokat produkáló működését, originalis kreativitását a korán kialakuló egyedi formákban, a sztenderdtől eltérő kötésmódban, a sajátos bekötésekben – és az egyéni összképben! – ragadhatjuk meg. Sztenderdszerű formákat voltaképpen csak a nagybetűk esetében és a kezdővonalaknál alkalmazott élethosszig, gyakorlatilag minden másban „újított”. A részletek szintjén önálló „találmányaként” értékelhetjük – sok egyéb mellett – a következő írásos jelenségeket:

2. kép

Egyéni az aláírása is, melynek több formájával kísérletezik (erről bővebben önmagához való viszonyának elemzésekor).

Ami intellektusának játékoságát illeti, könnyed humort a magam részéről nem vélek felfedezni a költő írásában; ahhoz túlságosan feszesnek látom azt, ellenkező példát leginkább csak az 5. számú mintát vizsgálva érzékelttem. A szögek és a helyenként kihegyesedő vonalvégek jelentős kritikai érzékről tanúskodnak; így játékos megnyilvánulásai inkább csipkelődésszerűek lehettek – amint azt például Nagy Lajos írta: „*Barátai és jó ismerősei örömmel élvezték az ő évődő kedélyét.*” Természetesen, mint érzékeny és kombinatorikus készségét a versírás során gyakorta használó ember, a dolgok fonákját meg tudta látni, azokon még tréfálkozott is, ha épp jó kedve

volt, amint egyes magánlevelei és a rá emlékezők is tanúsítják, de az olykor akár önmagán is őszintén nevetni képes ember bölcs humorával véleményem szerint nem rendelkezett – ahhoz nem volt eléggé rugalmas és „oldott” viselkedésre képes személyiség. Ezt mutatja, más jellegzetességek mellett, gyakorta feszes vonalvezetése, továbbá a szögesedés, az alul kihegyesedő, illetve nagyon szűk oválok jelenléte, a fokozott kontrollt jelző hosszú ékezetek megjelenése és a permanensnek mondható formahangsúly.

„Jaj, szeressetek szilajon” Érzelmi-akarati-indulati élete

Mielőtt József Attila kézíratait érzelmi-akarati-indulati élete tekintetében megvizsgálánk, érdemes kitérnünk azokra a tényezőkre, amelyek döntő befolyást gyakorolhattak mindezekre, s amelyekre Dr. Bagdy Emőke is utalt. Talán nem tévedés arra gondolni, hogy az érzelmi-kapcsolati sebzettség kialakulásának első mozzanata a születés idejének környékén is bekövetkezhetett. József Jolán szerint az édesanyjuk „*Terhességének vége felé sokat betegeskedett...*” [22] Ki tudja, ennek lelki hátteréhez az a „teljesítménykényszer” is hozzájárulhatott, amelyet férje erőltetett rá. József Áron ugyanis, miután két kicsi fiukat már elveszítették, szinte megszállottan várta a „trónörökösöt”. Az újszülött Jolánt csalódottságában megakarta fojtani; Etusra, miután világra jött, hetekig rá sem nézett. Most viszont még álmot is látott nagy várakozásában, melyben egy ősz öregember megjósolta neki: végre fia születik, aki híres ember lesz, ezért nevezze majd Attilának. Maga a szülés sem volt könnyű, Jolán közlése szerint: „...*majdnem anyánk életébe került*”. [23]

Az öt és fél kilós súllyal született fiúcskának az apa maga ácsolt fekhelyet; mi több: még szombat esténként is otthon maradt, noha korábban kocsmai beszélgetésekkel-iddogálással, kártyázással, nagy tervek szövögetésével, baráti körben töltötte szabadidejét, és pénzt sem mindig adott haza. Az ekkor harmincéves Pócze Borbálának a hatodik gyermeke volt Attila (korábban két fián kívül egy lánya is meghalt). Már tizennégy éve élt gyermekei apjával, harmonikusnak épp nem mondható viszonyban. Rendszeresen veszekedtek a pénz miatt, máskor meg azért, mert az asszony, ha olcsó füzetes regényhez jutott, menten elfeledkezett minden tennivalójáról, úgy belemerült az olvasásba. Mindezen a kis Attila születése csak rövid időre változtatott. Aztán a szülők ismét rendszeresen ordibáltak egymással, röpködtek a tényérok; a gyerekek ilyenkor eliszkoltak otthonról vagy az asztal alá bújtak, „...*a papától, bár soha nem vert meg bennünket, nagyon féltünk*” [24] – emlékezett vissza felnőttként Jolán az apjukkal való viszonyukra. József Áron végül megunta a folytonos civakodást és távozott a családi fészekből. Úgy sejtették: Amerikába ment, hogy találmányait (mert ilyenekkel is kísérletezett) sikerre vigye; valójában csak Romániáig jutott, ahol új családot alapított.

Az anya egyedül maradva csak sírt és sírt, még enni is a szomszédok adtak gyermekeinek. „...*a mama nem törődött velünk. Nem szólt hozzánk. Én vetkőztettem és öltöztettem a gyerekeket, és takarítottam a lakást. Ő maga, ha otthon volt... a dívány végében kuporgott, a meleg nyári estén berlinerkendőbe bugyolálva. Éjszaka talán le sem feküdt, nem is aludt. Nappal lázasan rakosgatott két szekrényében*” [25] – írja Jolán erről az időszakról. Később Pócze Borbála sok mindent megpróbált, hogy gyermekeit eltartsa, ám csekély eredménnyel. Néhány udvarlója is akadt, aki támogatást ajánlott, őket elutasította – amit megérthetünk. Nehezebb azonban elfogadni, hogy – miután már hosszú ideje éheztek, sőt: a gyerekek gyakorlatilag étlen-szomjan éltek az utcán hetekig, amikor ő kórházba került – utóbb jobbnak ígérkező lehetőségével sem tudott élni. Történt ugyanis, hogy felvették kiegészítőnek egy Páva utcai kocsmába, ahol sok embertelen nélkülözés után takarítás és más munkák fejében mindnyájan bőségesen kaptak ételt, és szerény fedél is került számukra. Igen ám, de a kocsmá törzsközönségét a szomszédos nyilvánosház hölgyei alkották. A hölgyek odavoltak a gyerekekért, különösen Attiláért: kézről-kézre adták, becézgették, édességekkel tömték. Pócze Borbála pedig nem tudta elviselni, hogy „afféle” nők kényeztessék a gyerekeit, és hatalmas pofonokat osztott ki nekik, ha elfogadtak valamit, az

ajándékokat rendszerint tűzbe dobta. A kocsmárosné megpróbált a lelkére beszélni: azoknak a nőknek is csak kell valakit szeretni, azok is csak emberek, nyugodjék hát meg. Ha itt élnek: legalább nem kerülnek lelencházba a gyerekek. Pócze Borbála erre úgy reagált, hogy elment a menhelyre a körülmények felől érdeklődni. Megtudta: a gyerekeket gyakran falura adják ki, majd addig-addig győzködte magát, hogy ott sokkal jobb lesz a kicsiknek, míg végül Etust és Attilát 1908 végén a Gyermekvédő Liga gondjaira bízta – arra az időre, míg más munkát és lakást nem talál.

A testvérek Gombai Ferenc parasztagzához kerültek. Gombaiék, mivel még sosem találkoztak az Attila névvel, a kisfiút Pistának szólították. *„Ez nagyon megdöbbenett, úgy éreztem, hogy a létezésemet vonják kétségbe”* – írta erről a költő önéletrajzában (Curriculum Vitae). Ám más durva hatások is érték a gyermeket, akire egyébként a disznók őrzését bízta: gyakran megverték. Egyszer például azért, mert kiküldték az istállóba, hogy nézze meg, esznek-e a lovak. Utána nem került elő, és a kút mellett találtak rá, ahol a nadrágját próbálta kimosni – ugyanis bevizelt. Nevelőapja erre ostort ragadott, és akkurátus mozdulatokkal, teljes lelki nyugalommal véresre verte. A legrémisztőbb az volt, hogy a kicsi egyetlen nyögés nélkül állta az ostorcsapásokat, s ezt látva Etus kezdett iszonyú sikoltozásba. A verés után vigasztalni is próbálta öccsét, és azt javasolta: szökjenek vissza a mamához. Jolán szavainak tanúsága szerint „Pista” sajtóságosan reagált: *„...olyan feneketlen kétségbeesés és düh borította el, hogy tennie kellett valamit. Valahol meglátott egy kést, ezt kapta fel és ezzel rontott a kislányra. Az rémült kiáltozással menekült előle. Alig tudták megfogni Attilát és elvenni tőle a kést. Újból megverték, de semmiféle fenyegetéssel nem tudtak belőle egy szót kicsikarni, amivel megmagyarázta volna, miért fogta el a gyilkos indulat.”* [26] (Noha a pszichológiai aspektusokra később kívánok kitérni, mégis ide, a három-négyéves József Attila életének e megalázó eseményéhez kívánkozok Dr. Szilágyi Vilmos szexológus *Szexuálpszichológia* című könyvének néhány sora, amely Borneman gondolatait idézi: *„A harmadik életévet ... a »kis pubertás kezdetének«* nevezi, mert szerinte a *»dackorszak«* bekövetkezése a szülők és nevelők bánásmódjától függ... A dacreakcióknak két fő formájuk van: a dühös makacsság és a sértődött visszavonulás. Az előbbi aktív, agresszív reakció; a gyermek *»akaratoskodik«, sír, kiabál, esetleg üt is. Az utóbbi a passzív belenyugvás látszatát kelti, pedig a feszültség itt sem tűnik el nyomtalanul: a gyermek viselkedése átmenetileg visszaesik egy alacsonyabb szintre, vagyis regrediál. A túl szigorú engedelmességre nevelés gyakran vált ki tartós regressziót.”* [27] Hogy ezek mennyire találó meglátások, azt nem csak a fenti eset példázza, hanem a költő felnőttkori kapcsolatainak alakulása is. De ne szaladjunk a dolgok elébe.)

Attila joggal gondolhatta, hogy a mama cserben hagyta őket, hiszen Gombaiék az általa küldött olcsó kis játékokat rögtön a padlásra hajították, látogatására pedig a szűkös anyagiak miatt csak másfél év elteltével került sor. Akkor már nem is ismerték meg Pócze Borbálát, a nevelőanyjuk mondta meg nekik, ki érkezett. Attila a hír hallatán bömbölni kezdett. A másfél nap alatt, amíg a látogatás tartott, egy szót sem szólt, viszont folyton anyja körül sündörgött, és szinte egyfolytában üvöltött, könnyek nélkül.

Mire a gyerekek végül visszakerültek anyjukhoz és nővérükhöz, Attila teljesen elvadult. Amikor például Jolán meg akarta mosdatni őt a fogadásukra készített ebéd előtt, késsel támadt rá. Nyomoruk pedig ezután sem enyhült. A mind elgyötörtebb anya egyszer öngyilkosságot is megkísérelt, Attila rántotta vissza szoknyájánál fogva a gangról, mert ki akart ugrani a harmadik emeletről. Gyermekéhez fűződő kapcsolatát eszelős ragaszkodás jellemezte, ugyanakkor rajtuk

töltötte ki minden keserűségét. Erre utal az az eset is, amikor megkegyelmezett a Pünkösdre nagy nehezen megvásárolt ünnepi ebéd fő fogásának: a csirkének. Az állat így velük éldegélt tovább, s olykor egy-egy tojással hálálta meg a gondoskodást. Pöcze Borbála ragaszkodott hozzá, hogy sétáltatni és legeltetni kell. A kamaszódo Attilának nem tetszett ez az ötlet (de kinek is tetszett volna?), már csak azért sem, mert természetesen minden környékbeli gyerek rajta röhögött, amikor a csirkét spárgára kötve levitte a térre. Egyszer, amikor megtagadta ezt a kínos feladatot, és anyja ezért megharagudott rá, nem volt hajlandó vacsorázni. Másnap reggel bukta került az asztalra, ám dacból hozzá sem nyúlt. Délben, és vacsoraidőben sem evett belőle. A következő délben viszont, amikor a mama elő akarta venni a süteményt a kredencből, a tálát üresen találta. Irtózatos dühbe gurult, és addig verte sodrófával a fiát, amíg csak el nem ájult a kimerültségtől. Jolán emlékei szerint: „*Attila teste csupa kék-zöld folt volt, jobb karját nem tudta mozdítani. Fején púpok éktelenkedtek, egyik szeme bedagadt... Megsimogattam a fejét, mire felszisszent. Fél arca eltorzult, a másik fele mosolygott.*” [28] Ez a verés egyébként korántsem volt egyedi eset, bár kétségtelenül a legsúlyosabb bántalmazások egyikeként jegyezhető. Az anya ekkor már diagnosztizált rákbeteg volt, és 1919-ben – míg fia Szabadszállásra utazott a rokonsághoz némi élelmet szerezni – elhunyt.

Nemigen kétséges, hogy ilyen családi háttér, ilyen szülői minták, ilyen életesemények nyomán jelentős pszichés károsodás veszélye állhat fenn. Ezt erősítik a pszichológusok megállapításai is.

Fejlesztélektani megközelítés

Bár a születés körülményeit az anya-gyermek viszony későbbi alakulásával összevető tanulmányra nem akadtam, annyi biztosnak tűnik, hogy „*A környezetből származó anyagok és ingerek erősen befolyásolhatják a magzat fejlődését. A magzat környezetre adott válaszai jelezhetik a megszületendő gyermek viselkedésbeli képességeit*” [29] – vagyis a külvilággal való kölcsönhatás már az egészen korai fejlődési szakaszokban létrejön. Úgy gondolom, nem becsülhetjük alá az első bio-szociopszichológiai átmenet: a születés folyamatának jelentőségét sem, amelyet Dr. Kriván Márta a változáshoz való viszonyunk alapmintázataként értékel. József Attila születésének körülményeit pontosan nem ismerjük, de ha édesanyja csaknem belehalt a szülésbe, akkor nyilvánvalóan komoly komplikációk adódhattak a magzat hatalmas súlya miatt. Az anya életének veszélyeztetése Dr. Kriván vélekedése szerint a gyermekben büntudatot kelthet, ami miatt az egyén felnőve félni fog a változásoktól, nem akar fájdalmat okozni másoknak. Ha drasztikus mechanikus beavatkozás is történik a szülés folyamán, a későbbiekben megnövekedhet az ugyancsak mechanikus eszközzel (fegyver stb.) elkövetett öngyilkosság veszélye.

De ha nem megyünk is ilyen messzire a feltételezésekben, számos pszichológus elméleteit hívhatjuk segítségül az első életevek érzelmi élményei által kiváltott lehetséges hatások felvázolásához. Itt van mindjárt a kanadai Mary Ainsworth ismert, 1970-es években végzett kísérlete az anya-gyermek kapcsolat biztonságosságának mérésére, amely a kötődési minták jellegzetességeit vizsgálta. A kötődési minták három alaptípusa – a biztonságos, a szorongó/elkerülő és a szorongó/ellenálló – közül József Attila esetét vizsgálva meglehetősen egyértelmű módon a legutóbbit emelhetjük ki. A szorongó/ellenálló, bizonytalan kötődésű gyermek idegen helyzet esetén nehezen boldogul. Szorosan az anyja mellett marad és még ilyenkor is szorongani látszik. Feldúlja, ha az anyja távozik, de az sem nyugtatja meg, hogyha

visszatér. Újra meg újra érintkezést keres vele, ám vigasztaló szándékának ellenáll. Keservesen sír, hogy felvegyék, ám ha ez megtörtént, azonnal le akar mászni. Ha felidézünk, mi történt Pócze Borbála öcsödi látogatásakor, szinte lépésről lépésre nyomon követhetjük mindezt (noha Ainsworth csecsemőket figyelt meg, József Attila pedig az eset időpontjában már ötéves múlt). A bizonytalan kötődés kialakulásának okait illetően a gyermek igényeire érzéketlenebb, vagy bántalmazó szülői magatartást, továbbá kedvezőtlen gazdasági-társadalmi helyzetet, házassági problémákat és sajátságos kulturális körülményeket feltételeznek a pszichológusok, a gyermek veleszületett jellemzőinek fontosságát is hangsúlyozva. Egyes fejlődéskutatók hozzátesszik: a korai kötődésminták meghatározzák a későbbi kapcsolatokat, míg mások úgy vélik, hogy ezek hosszú távú hatása főként a korai kötődési környezet fennmaradásától függ. Nos, József Attila esetében gyakorlatilag mindezek a hatások érvényesültek, beleértve a kötődési környezet tartós fennmaradását.

Freud fejlődélméletéből kiindulva megállapíthatjuk: a legdrámaibb gyermekkori események először két-három éves kora között érték a költőt, vagyis az úgynevezett anális szakasz végén, amely a teljesítményelv kialakulásának kezdetével, az agresszió csatornázásával, az önkontroll, az önuralom körvonalazódásával hozható összefüggésbe, azután a hatéves korig tartó fallikus szakaszban, amely a szexuális kíváncsiság felébredéséhez és a nemi szerep megalapozásához kapcsolható, majd az anya halála folytán a serdülőkorban, a nemi vágyak kibontakozásának szakaszában.

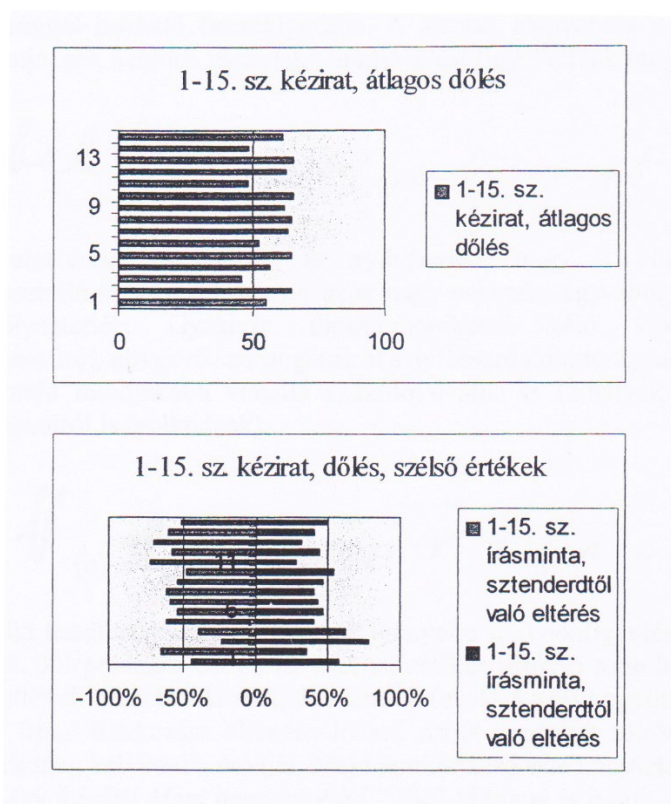
Az Erik H. Erikson-féle pszichoszociális stádiumokat tekintve az önkontrollért és megfelelés-érzésért felelő „Autonómia versus Szégyen és kétely” fejlődési szakaszában; a tervezést és megvalósítást, a saját cselekvések kezdeményezésének képességét megalapozó „Kezdeményezés versus Bűntudat” szakaszában; illetve a gyermekkori életmód feladásának aktuális időszakában, a nemi identitást is erőteljesen befolyásoló „Én-identitás versus Szerepdiffúzió” stádiumban következtek be a traumatizáló életesemények. Természetesen csak a leghangúlyosabbakat emeltük ki – számos, a személyiségfejlődést vélhetően ugyancsak befolyásoló részlettől eltekintve, melyek közül az összeset nyilvánvalóan nem is ismerhetjük. Ám a legmarkánsabb hatásokat remélhetően így is sikerült megragadnunk. Itt az ideje tehát, hogy megvizsgáljuk: mit mutatnak minderről az írásjellemezők.

Kézíráselemzés

József Attila tizenöt, különféle időszakokban készült kéziratának másolatait vizsgálva az egyik legfeltűnőbb jelenség a kéziratok mindegyikében fellelhető szabálytalanság, elsősorban a szélsőséges dőlésingadozás. Mivel ennek értékei a másolatokon is jól mérhetők, kiemelt figyelmet fordítottam rájuk. Az egyes kéziratok átlagos dőlésértékei jobb 48,3° és jobb 64,7° között mozognak, ami eleve figyelemreméltó tény; ám a szóbanforgó sajátosságot ennél is érzékenyebben fejezi ki az adott írássztenderd dőlésszögétől (55°-os jobb dőlés) jobbra, illetve balra eltérő, átlagos dőlési szélső értékek százalékban kifejezett mértéke.

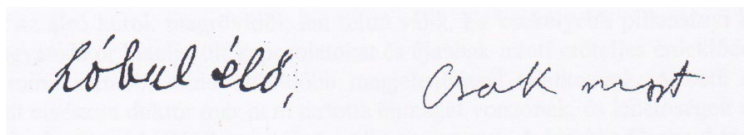
Külön-külön vizsgálva az egyes kéziratokat, azokon belül a dőlési szélső értékek között ugyancsak markáns eltéréseket találunk: 1. kézirat: jobb 80° > 22°; 2. kézirat: bal 80° > jobb 20°; 3. kézirat bal 65° > jobb 20°, és így tovább. Az írás bal irányú dőlése az évek előrehaladtával kissé csökken, ám a szélsőséges értékek mindvégig jellemzőek. Az igen erősen ingadozó dőlés érzelmi kiegyensúlyozatlanságot, extrém hangulati labilitást jelez, tökéletesen egyetérthetünk tehát azzal

a kortársi megállapítással, miszerint a költőt szélsőséges hangulatváltások jellemezték. Olykor igencsak „élénk”, erőteljes megnyilvánulásait követően váratlanul elkedvetlenedve süppedhetett magába, fokozott lelki aktivitását úgyszólván átmenet nélkül teljes passzivitás válthatta fel; lelkesedését önsajnálattal és lemondással.

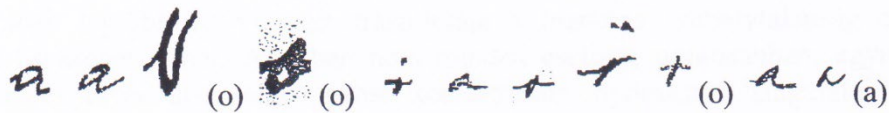
3. kép

Ugyanezt a feltevést támasztja alá számos más írássajátossága is, például hogy sorainak alakja gyakorta domború, illetve hullámos. Igaz: úgyszólván mindig találunk kézírataiban egyenes sorokat is, tehát igyekezett impulzivitását, önnön változékonyságát kontroll alatt tartani – ám ez csupán ideig-óráig sikerült. A sorok iránya is erre utal: nem ritkán egyeneseket, ereszkedőket és emelkedőket is találunk együtt. Az utolsó kéziratokban mind hangsúlyosabbá válik az ereszkedő, erősen ereszkedő sorok jelenléte, ami ez esetben nyilvánvalóan nem(csak) az aktuális fizikai kimerültséggel, hanem a fokozódó lehangoltsággal hozható összefüggésbe. A szavak alapvonala a legteljesebb változatosságot mutatja; sok helyütt „meredek” irányváltást figyelhetünk meg:

4. kép

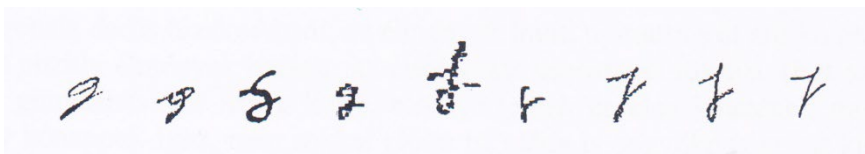
Már e paraméterek ismeretében is nyilvánvaló, hogy a költő nehezen boldogulhatott a frusztráló hatásokkal, hiszen azok nagy nehezen, úgy-ahogy fenntartott egyensúlyát veszélyeztették. Gyakorta diszharmonikussá váló lelkiállapotáról, komfortérzetének hiányáról, növekvő szorongásairól szívfacsaró pontossággal tudósítanak alul kihegyesedő, majd mindinkább vonallá szűkülő ováljai is (amelyek „mellesleg” komoly gyomorpanaszairól is árulkodnak).

5. kép

Folytonos lelki feszültsége folytán a mások igényeire való odafigyelés, az empátia sem volt erős oldala. Jól példázza ezt az az eset is, amikor ifjúkori szerelmével, Vágó Mártával sok év elteltével ismét találkoztak, és szeretők lettek. Az első együttlétről Márta egyebek között azt írja, tiltakozása ellenére József Attila konyakot töltött a szájába, mondván: mindennek meg kell adni a módját. Majd amikor késő este búcsúzkodni kezdett tőle, ő így szólt: „*Légy felnőtt! Menj haza egyedül.*” [30] Márta el is indult, mire a költő rettenetesen megsértődött, hogy a neki vásárolt rózsát csaknem ott felejtette. Zárógesztusként a lépcsőházban gyufát nyomott Márta kezébe: világítson magának a kapuig.

S ha már a szexualitásnál tartunk, vessünk erre a területre is egy pillantást. Az író személy erőteljes ösztönkésztetését, jelentős fizikai, szexuális élményigényét mutatja a hangsúlyos méretű alsó zóna, ám a beteljesedés gátoltságát, a hiányérzetet is egyértelműen jelzik a nagyon kicsi, hiányzó vagy torzult alakú alsó zónás hurkok, illetve azok alsó zónás (tehát a gyakorlati megvalósulást szimbolizáló középzónán kívül maradó) metszéspontjai. Ezt a zavart jól láthatóan jeleníti meg a szexualitást jelképező betűk egyike, a „g” is. Íme, néhány ennek alakmódosulatai közül, a keletkezés időbeli sorrendjében:

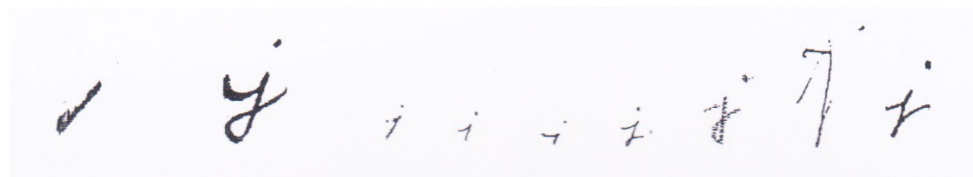

6. kép

Első szexuális együttlétét József Attila tízes évei elején élte át, egy lakóhelyéhez közel működő, „hivatásos” hölgyet megfizetve. Az első két „g”-t 12 évesen, vélhetően nem sokkal ez előtt vetette papírra: erős irányultság a jobb oldal (külvilág) felé, mélyre nyúló, sovány hurok, amelynek metszéspontja nincs, illetve nem éri el a középzónát. A leginkább nyitott, „flörtölő” forma a költő 18 éves kori kézírásában található (a sorban balról a 3. betű); itt az alsó hurok megrövidül, ám teltté válik. Ez csekélyebb pillanatnyi késztetést tükröz, ugyanakkor beteljesült kapcsolatokat és újabbak iránti erőteljes érdeklődést sejtet. Később mind zártabb, mind szűkülőbb megjelenítéssel találkozunk. A betű oválrésze lassanként elvész: a költő már nem tartotta önmagát

vonzónak, és lehetőségeit sem vélte megfelelőnek vágyai kiéléséhez, emiatt pedig szorongott. A kisebbedő, majd tapadó alsó hurok ellenére a betű alsó zónás hangsúlya megmarad, vagyis az igény, a készítés ereje kevésbé változott, ám kedvező alkalom adóttán mind lényegretöröbben és gyorsabban próbált „eredményt” elérni, és az élmény átélésekor cseppet sem oldódott fel, nem hagyott magának időt a helyzet élvezetes átéléséhez, vagy ahogyan Dr. Bagdy Emőke írta: nem tudta átadni magát az élménynek.

József Attila fejlett akarattal bírt, sőt: konokságát is jelzi például a már gyermekkorában megjelenő szögesedés, és az az erőteljes, tudatos kontroll, amelynek köszönhetően legtöbb itt vizsgált írásmintája a markáns szabálytalanság ellenére is koherens összképet mutat. Azonban nem minden esetben, pontosabban: egyre kevésbé sikerült ennek révén úrrá lennie benső konfliktusain, nyomasztó hangulatain (süllyedő sorok, vonallá módosult oválok), gyorsan keletkező indulatain (erősen változó dőlésszög, szögesedés). Gyors megvalósításra való törekvése nem csupán a szexualitást szimbolizáló „g” betű esetében követhető nyomon – másutt is egyszerűsített, ligatúrákat* alkalmazott, elhagyta vagy soványította-rövidítette a hurkokat, ergo: bár tudatosan olvashatóságra törekedett, és ennek érdekében magára kényszerítette a gondos formaalakítást, igyekezett a lehető leggyorsabban papírra vetni mondandóját. Nem volt türelmes, ám mivel fontosnak érezte, hogy közlendőjét továbbadhassa, fékezte önnön természetes tempóját. Tekintettel arra, hogy az érzelmi élet milyenségéhez szorosan kapcsolódik, nem érdektelen dolog végigkísérni a jaj, a panasz, illetve az ételvezet, a fizikai örömek betűjének tartott „j” időrendi sorrend szerinti formaváltozásait. Bár az alábbi másolatok nem méretarányosak, jellegükben a méretváltozást is érzékeltetik:

7. kép

Az első „j” annyiban különbözik a tanult sztenderdtől, hogy hosszú végvonala hiányzik. Mintha az író személy úgy vélné: leginkább önmagára (esetleg szűkebb környezetére) számíthat, ha jót akar, vagy ha bánat éri – a nagyvilág már „veszélyes” terep. Ám a huroknak van metszéspontja: a duktör végső soron megtalálja a maga kis örömeit. A második, akár „élvencnek” is mondható „j” sztenderd helyett girlandossá módosult kezdővonala derűs bizakodásról, az élmények iránti nyitottságról árulkodik, a telt hurok a megélt pozitív élmények hatását, az ételvezet képességét tükrözi. (Ezt az írást színjeles makói gimnazistaként vetette papírra a költő, első verseinek és első kötetének megjelenése után néhány hónappal. Igaz, nem sokkal előtte és utána is öngyilkosságokat kísérelt meg, ám ezek – az írás egyéb jellemzőit is figyelembe véve – minden bizonnyal inkább dacos „demonstrációk” lehetnek, mintsem általános lehangoltságból adódó megoldáskeresések.) A következő, méretben jóval szerényebb, hurok nélküli, 1-es számjegyre vagy botra emlékeztető „j” betűk viszont a legcsekélyebb derűt sem tükrözik – ezekben szemmel láthatóan nem az öröm, hanem a „jaj”, a fájdalom és a magányérzet fejeződik ki. Jobb dőlésük mintha némi várakozást mutatna a külvilágból esetlegesen érkező kedvező hatások felé, ám szikárságukban, szögességükben egyszerűsített lemondást is szimbolizálnak.

*Ligatúra – lásd: 84. oldal

A költő nem lelte sok örömét mindabban, amit a földi világ nyújthat (legalábbis saját igényeihez képest), és feltehetően nem is várt sok jót az élettől, a jövőtől. Később „óvatosan” visszatér a hurok, és a külvilággal való kapcsolatkeresés jelenként a végvonal (talán az analízisek sorának némi bizakodást adó hatására), majd teljes beszűkülés következik be, a végvonal megmaradása mellett. Az „önmagára ítélt” ego megpróbál saját bezártságából, fájdalmából külső segítséggel kikapaszkodni (mint tudjuk: sajnos, sikertelenül).

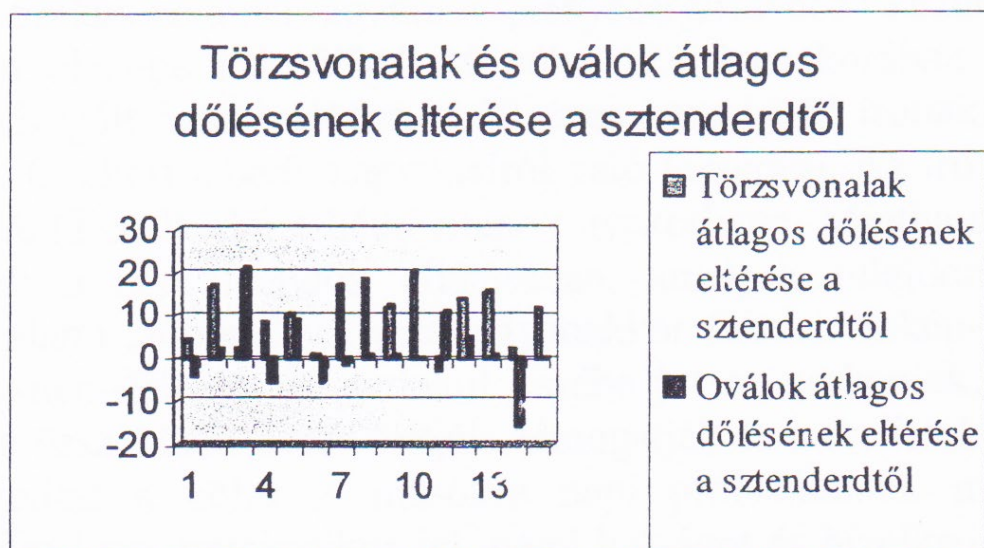
De vajon hol és miként érhető tetten József Attila időről időre feltörő gyilkos haragja? A kérdés körültekintő megválaszolásához először is vizsgáljuk meg, milyen volt a költő kapcsolata önmagával.

„Nem találok szavakat magamra”

Önmagához való viszonya

Az írásminták egót (is) jelképező bal margóinak alakja, iránya nagy változatosságot mutat. Egyenes, homorú, domború, hullámos alakú; egyenes, szűkülő, szélesedő irányú egyaránt akad közöttük, tendenciózus változás nélkül; mondhatni: ad hoc módon. Ennek alapján úgy vélhetjük: önértékelése igen változékony, és ebben komoly szerepe lehet a múltbeli kiszámíthatatlan, biztonságot nem nyújtó körülményeknek és követhetetlen elvárásrendszernek. Az oválok formájának sajátos alakulásáról már beszéltünk; ezek törést, feszültséget jeleznek, elégedetlenséget, kisebbségi érzést tükröznek – kiváltképp az otthonnal összefüggésbe hozható „o” betű és a szexualitást szimbolizáló „g” oválrésze. Ezek egyre szűkülő jellege arra is utalhat, hogy az egyén mind kevésbé volt képes kiigazodni önmagán, mind kevésbé tudott megnyílni *önmaga előtt*. Érdekes megfigyelni, hogy legkevésbé a „d” betűk oválja torzult, vagyis a megszerzett tudás gyakorlatban (ez esetben: alkotó tevékenységben) való hasznosítása kedvezően hatott a költő önbecsülésére, ez okozhatta számára a legtöbb jó érzést.

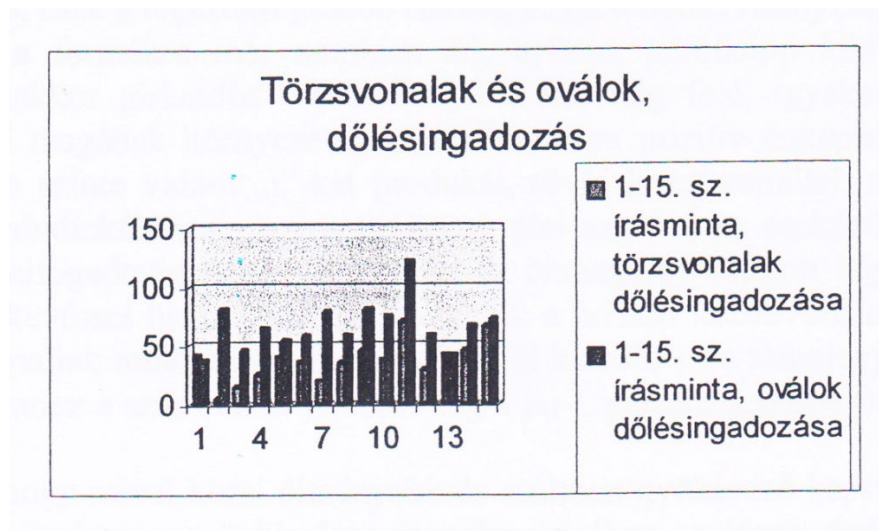
Önmagához való viszonyát vizsgálva a „komfortérzetről”, az énképről árulkodó oválok dőlésszögeit külön is lemértem. A tizenöt írásminta 55°-os jobb dőléstől eltérő átlagos dőlési adatainak alakulását az alábbi ábra szemlélteti:

8. kép

Az eleve jelentős dőlésingadozások legszélsőségesebb értékeit épp az oválok képviselik, akkor is, ha a gyógyszeres hatás alatt készült 14. írásminta erős jobb dőlését nem számítjuk.

Még kifejezőbb azonban, ha a törzsvonalak és az oválok dőlésingadozásának mértékét (vagyis az egyes átlagos szélső értékek közötti különbségeket) vetjük össze. Az alábbi ábrán jól látható, hogy szinte minden írásmintában nagyobb, illetve jóval nagyobb az oválok dőlésének szélső értékek közötti átlagos különbsége, mint a törzsvonalaké:

9. kép

Mindez nem sok magyarázatot kíván: a költő maga sem tudta, „hányadán áll” önmagával; egyértelmű énképének instabil mivolta, melynek tényét az egyéb, részben már említett írásjellemzők is megerősítik.

Nézzük most az énképpel szintén kapcsolatba hozható „e” és „i” betűket.

10. kép

József Attila tipikus betűinek egyike a „kényszergirlandos” kezdővonallal ellátott kis „e” betű. Finom előképe már Vágó Mártához 23 éves korában írt levelében is megtalálható, de a vizsgált írásmintákban a 30 éves kora körül írottaktól kezdve válik egyre kifejezettebbé. Gyakori a betű alapvonalról való felugrása. Az író személy a maga módján megpróbált felülemelkedni a hétköznapi gyakorlatán. Mintha nem érezte volna magát kompetensnek a napi teendők ellátásában, amelyek tulajdonképpen nem is érdekelték igazán, valami „többre” vágyott, ugyanakkor (hiszen énképbetűről van szó) zavarta is ez a meg-nem-felelés. Óhatatlanul eszébe jut az embernek: ahogyan a tőle jobbra található, vele összekötött betűk tartják, támogatják és a realitáshoz kapcsolják az „e”-t, úgy támaszkodott a költő is másokra napi problémáinak megoldásában. A kényszergirland részint kissé nárcisztikus jel, némi hiúságot és hízelkedő játékoságot is mutat, ugyanakkor elgondolkodtató, hogy vajon inkább „kezet nyújt” vagy elhárító gesztust tesz a bal oldal (a múlt, a családi kapcsolatok) felé? Mivel a kérdés nehezen eldönthető, feltételezhetjük, hogy maga a duktus is ambivalens módon viszonyult saját, későbbi énképére is ható gyökereihez.

A költő „i” betűi többnyire bekötöttek, méretükben nemigen térnek el környezetüktől. Formájuk alakulása annál figyelemreméltóbb.

11. kép

Eleinte sztenderdközeli „i” betűkkel találkozunk, bár a kezdővonal attól eltérően nem tapadó, és enyhe szögesedést is észlelhetünk – az akaratával nyíltan érvényre jutni kívánó, ám a normákhoz alkalmazkodni próbáló személyiség jeleként. Azután jóval erőtlenebbé válik a vonalvezetés, csak a legszükségesebb elemek jelzik a betűt. Hiányzik a kezdővonal, tehát a formákra már nemigen ad, nyíltan, némiképp kihívóan vállalja egyéniségét, ugyanakkor girlandos íveléssel nyit a külvilág felé, igyekszik közvetlen stílussal megnyerni magának környezetét – természetesen pozitív énképének erősítését várva ettől. Később szinte vidám „i”-ket produkál, rövid kezdővonallal, amiben annak jelét látom, hogy mindinkább megtanult tudatosan élni azokkal az eszközökkel, melyek révén egyéniségét elfogadtathatta, és ez javított az önmagáról alkotott képén is. Annál szomorúbb látni a kevéssel halála előtt írt „i” betűit: a hosszú kezdővonalak éles szöveget zárnak be a törzsvonallal; mintha csak magányérzetről kiabáló 1-es számjegyeket látnánk. (Érdekes, hogy ugyanez a szimbólum jelenik meg a jaj-t, panaszt jelképező „j” betűkben is.)

Úgy tűnik, hogy mivel korai élményeire és múltban gyökerező kapcsolataira nem támaszkodhatott az egészséges önbizalom megalapozásában, a józan önértékelés és a reális önkép kialakításában: az elismerő visszajelzésektől, ha úgy tetszik, a világi sikerektől várta az ezzel kapcsolatos stabilitást (ami ugyan komoly motivációt jelenthet a felfelé törekvésben, nagy ambíciókat adhat a hivatásban, ám gyakran nem válik be, mindezen túl pedig ellentmond az autonóm, fejlett identitástudattal rendelkező személyiség ismérveinek).

Önjobbító szándéka, önfejlesztésre irányuló erőfeszítése is főként az elismerés megszerzésére való törekvésből, nem pedig az önmagával jó kapcsolatot ápoló, kihívásokat kereső, optimista ember „lássuk csak, mire is vagyok képes” hozzáállásából fakadt. Ez pedig „a 22-es csapdája”, hiszen éppen a dőlésingadozásban is tetten érhető bizonytalansága, impulzivitása, valamint a hétköznapok számos dolgát illető tehetetlenség-érzete söpörte el gyorsan az olyannyira várt pozitív reakciók kedvező hatását (már amikor egyáltalán érkeztek ilyenek; illetve amikor volt türelme azokat kivárni). Az önmagára utaltságot ilyen módon negatív értelemben élhette át. Jövőbeli sikereibe vetett hite is ingadozott: egyes írásmintáiban szélesedő, másokban pedig szűkülő jobb margóinak formája többnyire hullámos.

Aláírásai, illetve akként vizsgálható írásos megnyilvánulásai is figyelmet érdemelnek. A vizsgált kéziratokban öt ilyen található. Az első tulajdonképpen a fennmaradt gyermekkori vers utolsó szava (eltekintettünk a harmadik strófától, amelyet vélhetően Jolán biggyesztett hozzá). József Attila 12 évesen írt sorai mind kisebb méretűek, ám a papír aljára odaszorított utolsó szavánál – saját nevénel – megint csak a kezdősorok nagyobb méretéhez tér vissza. Igyekeznek

hangsúlyt adni saját személyének, s hogy mennyire fontos észrevétnie önmagát, az abból is kitűnik, hogy egyedi megoldást keres: a kis „a” nagyított változatát használja kezdőbetűként a sztenderd szerinti nagy „A” helyett. Erről úgy tartják: a műveltség, saját vélemény hangsúlyozását szolgálja.

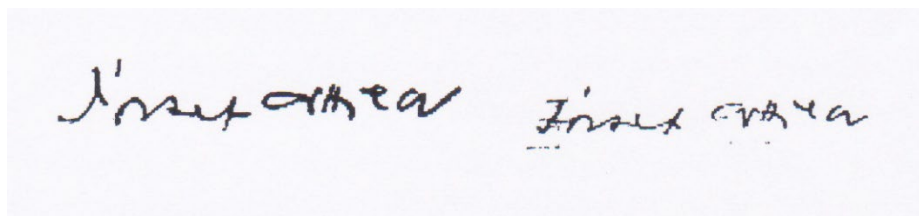
12. kép

A következő névszerepeltetés már valódi aláírás, az ifjúkori szereppróbálgatás minden sallangjával, modorosságával. A nyomatékosító paráfok, a 45°-os szögben való elforgatás a hivalkodó figyelemkeltés eszközeiként szolgálnak, arról igyekezték meggyőzni a szemlélőt: ez itt egy valóban fontos ember kézjegye. Ám ehhez a szerephez mégiscsak kicsinynek érezte magát az akkor még gimnazista költő, hiszen az aláírása kisebb, mint a szöveg egyéb részei, s girlandos kötése is viszonylag szűk, ami nem épp a „domborítani” kívánt magabiztosságról beszél. Ráadásul a szögesen visszarántott végvonal alkalmazásával szinte „tüskét” fordít a jobb oldal, azaz a külvilág felé, és e hatást csak fokozza a horoggal végződő, és az író személyt környezetétől úgyszólván falszerűen elzáró aláhúzás. Meg is akarja mutatni magát, és erősen tart is a megmérettetéstől.

13. kép

József Attila harmadik, már kialakultnak számító, közismertté vált aláírása nagyobb betűkkel íródott, mint a szöveg többi része – feltehetően elégedettséget érzett a szöveg leírásakor, büszkeséggel töltötte el alkotása. Persze, a nagyobb aláírásból arra is következtethetnénk, hogy tisztában volt saját értékeivel, sőt: hogy esetleg sokra tartotta önmagát, ám egyrészt ennek megállapításához több, hasonló életkorban készült aláírását is össze kellene hasonlítanunk, másrészt az egyéb írásjellemzőket is figyelembe véve ez kevésbé valószínű. Konkrétan ebben az aláírásban is találhatunk olyan jeleket, amelyek ellentmondanak a derűs önelégültség hipotézisének; hogy csak a legfontosabbakat említsük: hullámzó alapvonal, szűk ovál, be nem kötött, különálló kezdőbetűk (amit kifelé mutat, az talán nincs szerves egységben a benső tartalmakkal), az „a”-k oválijától eltávolodott értékmérték* (az „én” nem képes azonosulni a vele szemben támasztott elvárásokkal), és végül egy nagyon elutasító, védekező-hárító gesztust képviselő végvonal. A negyedik névleírás (ez nem aláírásként szerepel) többé-kevésbé a harmadik formavilágát követi.

14. kép

Az utolsó, aláírásként szereplő „a” hosszú, háritó-szűrő végvonala még szögessé is válik, jelezve a mind merevebbé váló struktúrát, a görcsösséget, oválja teljesen beszűkül, a fokozódó bezártságérzés és külvilággal szembeni elutasítás jeleként szinte árkádot alkot a tőle messzire eltávolodott értékmérték-vonallal*; szinte fáj nézni, hogy valaki ezt írta le önmaga legszemélyesebb jelképeként:

15. kép

József Attila személyiségének, és személyisége működés módjának megértéséhez egy hajszálnyival talán még közelebb vihet az, ha vélelmezett lelki betegségről is informálódunk.

*Értékmérték – lásd: 84. oldal

„Száradok, törődöm”

Betegség vagy zavar?

Hogy valami „nincs egészen rendben” József Attila személyisége körül, az már kora gyermekkorában kiütöközött. Említettük, miként kergette meg nővéreit késsel tehetetlen dühében – ami a körülményeket tekintve érthető, ám korántsem szokványos és elfogadható módja az indulatok levezetésének. Nos, ez a makacs, a tudatát teljesen beszűkítő harag később is gyakran vett erőt rajta, és ezt esetenként környezete, más alkalmakkor pedig önmaga ellen fordította. Első öngyilkossági kísérletéről ő maga számol be utóbb. Leírja, hogy nővérétől cigarettát lopott, és tüntető módon rá is gyújtott. Jolán ezért megpofozta, majd elment otthonról, mire ő bosszút forralt: „...elhatároztam, hogy lúgkövet iszom. A sarokban lelapulva, néha még föl-fölcsukló zokogással élveztem a gondolatot... A Jolánt meg széttépi a mama, hogyha megtudja estére, hogy miért haltam meg... És sajnálni kezdtem a mamát, szegényt – mihez is fogjon, amikor vége mindennek. De úgy kell neki, tettem hozzá magamban, őmiatta van az egész. Ő az oka. Ő parancsol, ő rendelkezik, az ő lelkén szárad egy ilyen édes, jó okos, kellemes, bátor, tehetséges kisgyerek halála.” [31] Eddig a gondolatig sok gyerek eljut egyszer-egyszer, a döntő különbség az, hogy József Attila meg is próbálkozott a dologgal! Igaz, végül szerencsére csak keményítőt talált, ám azzal is nagy jelenetet sikerült rendeznie. Célját végül is elérte: felhívta magára a figyelmet, amit olyannyira áhított. És talán éppen ez volt a baj. A továbbiakban, amikor úgy érezte, hogy nem kap elegendő törődést, vagy hogy akarata ellenállásba ütközik, mindjárt a „bevált recepthez” folyamodott.

Gimnazistaként – vélhetően szerelmi bánat miatt – hatvan darab aszpirint vett be. Társainak ünnepélyesen átadta végrendeletét is, ennek köszönhetően még időben orvost lehetett hívni, aki elvégezte a gyomormosást. Amikor Espersitéknél lakott, szintén furcsán reagált egy hétköznapiak mondható helyzetben. Espersit Mária szerint dús, göndör haját nem engedte levágni, mire a család fiataljai körülfojták azzal, hogy most aztán végre megnyírják. „Erre Attila nagy mérgesen beszaladt a szobájába. Egy pillanat alatt eszünkbe jutott, jó lesz, ha megnézzük, mit csinál, mert amilyen szélsőséges, még valami butaságot tesz. Előérzetünk nem csalt, mert mire odaértünk, éppen gyufát gyújtott és fel akarta gyújtani a haját, de előzőleg lelocsolta spiritusszal, hogy jobban meggyulladjon. Alig tudtuk lefogni és lebeszélni, ha kicsit késünk, már úgy szaladgált volna, mint égő fáklya!” [32] Ugyanebben az időszakban, 1923. május 14-én József Attila így ír Makóról Jolán nővéreinek: „Kedves Lucie / megbocsáss, hogy csak most válaszolok sok leveledre. Beteg is voltam, pénzem se volt. Különbön vonat alatt is feküdtem azóta, de engem fölstedtek, mert előttem valakit elgázolt. Így megvagyok és most félig-meddig búcsúzom is, mert az élet unott, az emberek meg gonoszak buták és rosszakaratúak, minden szép és jó szándék hullá lesz az ostobaságuk temetőjében.” [33] (Tegyük hozzá: mindezt nem sokkal azután írta, miután Juhász Gyula közbenjárt azért, hogy megjelenhessenek első versei, majd előszót írt első megjelent kötetéhez, továbbá Espersit mint az internátusból kimaradt, szegény diákot nagylelkűen magához vette; mindezen túl: akkor épp a Juhász-jubileum egyik meghívottja volt, Móra Ferenc pedig az ő műveiből készült fölolvast tartani a szegedi Dugonics Társaságban.)

A vonatsínekre fekvés után is számos „rémtetre” ragadtatta magát. Egykori élettársa, Szántó Judit például visszaemlékezéseiben elmeséli, hogy a költő több alkalommal kinyitotta közös otthonukban a gázcsapot, hogy mindketten meghaljanak. A következő eset akkor történt, amikor szokás szerint hajnalban tért haza a Japán kávéházból: *„Attila hazajön, ébren vagyok. Attila, mivelhogy azt hiszi, hogy alszom, hangosan becsapja az ablakot, fellök egy széket, kinyitja a gázcsapot és leül az asztalhoz. Abban a hónapban immár másodszor.... kinyitom a szemem és szembefordulok Attilával. Nézzük egymást, Attila nevet. Félsz, ugye? Pedig most meg fogsz halni.”* [34] A helyzetnek ezúttal némi dulakodás és egy csattanós pofon vetett véget.

Később sem változott a helyzet: előfordult, hogy pszichológusa, Gyömrői Edit vőlegényének a baját akarta ellátni acélbokszerrel, amit egyébként Baumgarten-díjának utolsó filléreire vásárolt (szerencsére aztán mégsem merete megtámadni az illetőt), máskor kést fogott Gyömrői Editre. A Siesta Szanatóriumban öt meglátogató Kozmutza Flórára is rátámadt, miután teljesen alaptalan féltékenységi vádakkal gyötörte: *„...hátról váratlanul átfogta nagy erővel, két kézzel a nyakamat, meg akart fojtani. Olyan erősen szorította, hogy elsötétedett már előttem minden, hangot sem tudtam ejteni. S ha éppen akkor az ápolónő... nem jön be, mire ő épp oly hirtelen elengedett, nem tudom, mi lett volna a végem. Nem féltem tőle. S még akkor sem, amikor utána hidegen, majdnem cinikusan kijelentette: Ha megöl engem, nem lesz semmi baja, mert ő bolond.”* [35]

A szabályozatlan agresszió megnyilvánulásai, a szuicid késztetések mellett, amint arra Valachi Anna is céloz, József Attila számos, vélhetően pszichoszomatikus eredetű testi tünetet is produkált; gyakran küzdött például gyomorpanaszokkal. (Persze, sokan úgy gondolhatják, hogy ebben örökös éhezése is közrejátszhatott, csak hogy József Attila sanyarú gyermekkorát követően már nem éhezett annyit, mint ahogyan azt a közvélekedés számon tartja. Erről azonban bővebben az anyagiakhoz való viszonyának tárgyalásakor ejtünk szót.) Élete utolsó hónapjaiban szívszorulásról, bal karjának fájdmáról beszélt, és arról, hogy nem tud nyelni.

Érdemes megjegyezni, hogy aktivitása-passzivitása már korábban is markáns módon nyilvánult meg; nemegyszer bizonyult fáradhatatlannak vitában, társasjátékban, és ha kedve, vagy a szükség úgy hozta: hosszasan gyalogolt tűző napon vagy épp hóban-fagyban. Így indult el gimnazistaként Espersiték tudta nélkül, s járta meg az utat másfél nap alatt Makóról Szegedre és vissza (miközben rongyosra égett a bőre), mert az az ötlete támadt, hogy meglátogatja Juhász Gyulát. Így járt el tejért télhosszat nagybeteg anyja számára, széllebélelt ruhában-cipőben, ugyancsak gyalogszerrel, Ferencvárosból Kispestre. Máskor viszont csak aludt volna. Reggelente már gyerekkorában is nehezen lehetett felkelteni, s ha tehetett: felnőttként is sokat aludt, gyakran naphosszat az ágyban hevert (akkor is, ha fontos dolgok múltak azon: felkel-e vagy sem).

Egyre nehezebben lehetett kiigazodni rajta, utolsó évében-hónapjaiban teljesen kiszámíthatatlanná vált. Vágó Márta emlékei szerint ez idő tájt így telt utolsó „közös” karácsonyuk: *„Délután mindig gyerekeknél voltunk karácsonyfa-gyújtásra, de este Hatvanyéknál, ahol gyakran a fiúk is ott voltak karácsony este.”* (Márta itt a Szép Szó munkatársaira gondolt.) *„Attila nem volt ott. Rejtélyes mosollyal közölte, hogy »másokka« lesz... A szilvesztert sem töltöttük együtt. Artingeréknél nagy estély volt, és felhatalmaztak rá, hogy hozzam magammal azt, akit akarok. Szóltam Attilának, de tőle akkor már nemigen kaptam egyenes választ semmire, igen különös hangulatban volt már... Sohase jött olyankor, amikor megbeszéltük, de jött váratlanul,*

máskor... Szilveszter éjszakáján, tíz óra után, átmentem a József nádor téren, Artingerék felé tartva. Egyszerre csak beleütköztem Attilába. Megállt, és valahogy egész hebehurgyán, odavetőleg mondta, hogy gondolt rá, hogy velem tölti ezt az éjszakát... de hát nekem biztosan kifogásom lett volna az ellen, hogy nálam aludjon, így hát másokkal lesz. Azután hirtelen eltorzult, dúlt arccal rám támadt: – Gyere be velem egy kapu alá! – Vadul megmarkolta a vállamat. Megdőbbsen hátráltam. Röhögött, megbillentette a kalapját és továbbállt.” [36]

Téveseszmékkal kapcsolatos utalások csupán életének utolsó hónapjaira vonatkozóan találhatók a kortárs leírásokban, akkor viszont bőségesen. Dr. Bak Róbert egyebek között a következőt említi: lakásán „...megtámadja a takarítónőt, mert három gyufaszálat talált a dobozban bizonyos elrendeződésben, s a gyufadoboz rajta volt valamin, amit Flórától kapott. Utána sürgősen Tihanyba akart utazni Flóra után. Este szinte lélegzet után kapkodva mondja el, hogy nem képes annak a tömeg dolognak az összefüggését elmondani, ami benne egyszerre világossá vált. A három levél, háromszor egy héten kezelés, szentháromság, a kilences szobában volt a szanatóriumban, kilenc az háromszor három, egyszerre világos előtte, hogy ezek mind összefüggnek, ezek nem lehetnek a véletlen játékaik, »a dolgok hosszú ideje meg vannak rendezve«...” [37] – és így tovább.

Vélemények

József Attilát három pszichológus részesítette rendszeres analízisben. Először Dr. Rapaport Samu, majd Gyömrői Edit, akik idővel elálltak a kezeléseket folytatásától (jegyzeteik nem maradtak fenn), s legutoljára Dr. Bak Róbert. Ő két hónappal a költő halála után, a *Szép Szó* 1938. évi 1–2. számában tanulmányt jelentetett meg József Attila pszichiátriai betegségéről. Ebben mindvégig szkizofréniáról beszél – igaz, akkoriban ezt a fogalmat még meglehetősen tág értelemben használták.

A költő életének és művének egyik ismert kutatója, Valachi Anna irodalomtörténész érdekes szövegrészletet idéz az *Új Forrás* 5. számában megjelent, „*Bolondot játszottak velem...*” *József Attila és az elmebetegség stigmája* című írásában, mely Dr. Bak hagyatékából került elő, és József Attila vetette papírra: „*Pszichoanalitikai kezelésbe kerültem, mint neurotikus beteg. Mint jellemezzem betegségemet? Éles eszűnek tudtam magamat, ki az elvont fogalmak hazájában könnyen honára lel; képzelő tehetséggel megáldottnak (sokszor megvertnek gondoltam), ki képek között úgy tűnik el, mint lombos erdő zöld remegései közt a megriadt madár. De a valóságos életben teljesen tanácstalanul álltam. Nem éreztem kapcsolatot eszméim és életem, elmém és ösztöneim, tudásom és vágyaim között. Tisztában voltam azzal, hogy egy téveszméiből rendszert építő, paranoid lényhez hasonlítok, s hogy mégsem vagyok elmebeteg – ezt is fontolóra vettem, sőt ifjúkoromban magam előtt annak vallottam magamat -, mert ez az eszmerendszer úgy megfelelt a valóságnak, mint egy többé-kevésbé pontos térkép az ábrázolt földdarabnak.*” [38]

Valachi Anna úgy véli: „*Ez az árnyalt önelemzés ugyanazt tanúsítja, mint az egyidejűleg keletkezett versek: a költő nem szervi »betegségtől«, hanem szociális fóbiájától, felnőtte válási képtelenségétől, szerelmi kudarcaitól, az irodalmi világ elismerésének hiányától, önértékelési zavartól, kishitúségtől szenvedett.*” [39]

Hogy a költő utolsó hónapjaiban teljesen összezavarodott, hogy összefüggéseket vélt fölfedezni egymástól független jelenségek között, s mindinkább elszakadva a realitástól, egyre rosszabb testi-lelki állapotba került, az Valachi Anna szerint egyfajta menekülésként fogható fel. Éppen ebben az időszakban tudniillik *„Áhítatosan vágyakozott Flóra közelségére, miközben kisebbségi érzés és féltékenység gyötörte. Attól tartott: ha Flóra igent mond, a valóságban is be kell bizonyítania, hogy van olyan férfi, mint... – ...mint például Illyés Gyula. József Attila ugyanis kifinomult intuíciós érzéssel megsejtette, hogy barátja és menyasszonya titkon szerelmesek egymásba, és nagyon is egymáshoz valók. Ő azonban csak a képzelt szerelem fantáziavilágában érezte magát otthonosan, Amikor a játék komolyra fordult, s Flóra – áldozatos lélekkel, hivatástudatból, de nem szerelemből – elfogadta a fiatalabb költő udvarlását, József Attila nem visszakozhatott többé, noha a beteljesülés lehetősége a biztos kudarc előjelének tűnt számára. Időt kellett nyernie, de Flóra türelmével sem akart vég nélkül visszaélni. Az egyértelmű döntés elől – a felelősségtől rettegő gyerek módjára – bolond-játékba menekült. Nem lehet véletlen, hogy akkor »tört ki« állítólagos »tébolya«, amikor minden akadály elhárult annak az útjából, hogy 1937 júliusában meglátogassa lábadozó szerelmét Tihanyban.”* [40]

Ugyancsak Valachi Anna véleménye, hogy sokan *„gátlás nélkül analizálták-diagnosztizálták a rég porladó költőt, mint beteget. Eközben annyira összemosták a József Attilával kapcsolatba hozható kórfajtákat – a neurózist, a gyomorpanaszokat, a nyelési nehézségeket, a szexuális zavarokat, a mániás-depressziós hangulatváltásokat, az idegösszeroppanást –, hogy ma már lehetetlen eldönteni, ki mire gondol, amikor betegként emlegeti a költőt. De hogy a kóros állapotok egyike sem örökletes eredetű elmebaj következtében alakult ki, abban biztosak lehetünk.”* [41]

Németh Attila pszichiáter *József Attila pszichiátriai betegségei* című könyvében így foglal állást: *„...szerintem József Attilának borderline személyiségzavara volt. Ehhez később társult a súlyos depresszió, mely időszakosan elérhette a pszichotikus szintet.”* [42]

Dr. Bagdy Emőke a korábban már idézett Rorschach-tesztelemzésben a következőket jelezte: *„Probléma és veszélyfaktor... az agressziószabályozás kimunkálatlansága... mely önpusztító erőként dolgozik benne... a szuicid veszélyt lélektanilag fontos jelzésnek kell tartanunk.”*

Pszichopatológiai megközelítés

Tájékozódva a pszichopatológia alapfogalomtárában, az ismert életesemények alapján Valachi Anna irodalomtörténésszel és Németh Attila pszichiáterrel is hajlamos vagyok egyetérteni. Nem csupán azért, mert a magas szintű kognitív működés ellentmondani látszik az elmebetegség feltételezésének, hanem azért is, mert például a *borderline személyiség* (amelynek fogalmát József Attila korában még nem ismerték) paraméterei úgyszólván tökéletesen illenek arra a figurára, amely a visszaemlékezők leírásaiból rajzolódik ki előttünk. Ronald J. Comer *A lélek betegségei / Pszichopatológia* című könyvében ezt így határozza meg: *„A borderline személyiségre... az emberi kapcsolatokat igen megnehezítő gyors hangulatváltozás, labilis énkép*

és szélsőséges impulzivitás jellemző. A borderline személyiségek... rendszeresen átélnek mélydepressziós, szorongásos vagy ideges állapotokat, melyek olykor csak néhány óráig, máskor napokig vagy még hosszabb ideig is eltarthatnak. Világuk és érzelmeik állandóan tele vannak konfliktusokkal..., hajlamosak a gyakran fizikai agresszióba és durva viselkedésbe csapó hirtelen dühkitörésekre... és az ellenségességre. Gyakran előfordul, hogy impulzív indulataikat önmaguk ellen fordítják, nemegyszer súlyos sérüléseket okozva saját maguknak... Gyakran fenyegetőznek öngyilkossággal... Legtöbbször... azért fordulnak önmaguk ellen, hogy valahogy elűzzék az ürességet, az unalomérzést, és a saját identitásukkal kapcsolatos bizonytalanságukat...” [43] A könyv a borderline személyiségzavar kialakulását egyértelműen a korai szülő-gyermek kapcsolat problémáihoz társítja, márpedig József Attila életében, amint azt korábban már taglaltuk, ilyesfajta problémából is bőven akadt.

Mindezen túl, az aktív és passzív időszakok gyors, átmenet nélküli változása miatt „gyanúba foghatók” még a bipoláris típusú hangulatzavarok is. Ezek ismérveit így írja le a könyv: „A bipoláris I. típusú zavarban szenvedők mániás és major depressziós epizódokat élnek meg, melyek többnyire váltakoznak egymással; egyeseknek kevert epizódjaik vannak, ők egyazon napon produkálhatnak mániás és depressziós tüneteket. A bipoláris II. típusú zavarban a hipomán – vagyis az enyhén mániás – epizódok váltakoznak major depresszív epizódokkal...” [44] (Az eddig feltárt adatok alapján én leginkább talán a kevert epizódokkal tarkított bipoláris I. hangulatzavarra mernék voksolni.) A bipoláris zavarok kialakulásának könyvbéli magyarázata már meg sem lepi az embert, e téren Lewinnek a mánia és depresszió gyökereit feltárni igyekvő elméletét idézi a szerző: „a szeretett tárgy elvesztésének következménye”. Comer azonban hozzátéveszi: egyelőre kevés kontrollált vizsgálat támasztja alá ezt az 1950-ben ismertté vált feltételezést, míg az ezzel kapcsolatos, legújabb ígéretes kutatások alapján „úgy véljük, hogy a bipoláris zavarokat részben öröklődő, részben stressz-eredetű biológiai rendellenességek okozzák.” [45]

A borderline személyiség és a bipoláris zavarban szenvedők által (is) rendszeresen átélt mélydepressziós állapotok viselkedéses, illetve szomatikus tünetei között Comer egyebek mellett a következőket említi: „...egyre hosszabb ideig heverésznek az ágyban”, valamint: „fejfájás, emésztési zavar... kellemetlen mellkasi szorítás... étvágy- és alvászavarok...” Mindezen túl érzelmileg „A depressziósok többsége intenzív bánatot és elutasítottságot él át, »szerencsétlennek«, »üresnek« és »megalázottnak« érzi magát. Nem lel örömet semmiben, elveszíti humorérzékét, gyakran szorong, dühöng vagy idegeskedik.” Még továbbá, ami a kognitív tüneteket illeti: „A depressziósok általában rossz véleménnyel vannak önmagukról..., inadekvátnak, kellemetlennek, alacsonyabb rendűnek, néha kifejezetten gonosznak tartják saját magukat. Külső megjelenésükről sem különb a véleményük, meg vannak győződve arról, hogy csúnyák és visszataszítóak. Általában minden negatív eseményért önmagukat okolják... és vonakodnak elhinni, hogy jó teljesítményre is képesek. A depresszió másik kognitív tünete a negatív jövőkép. A depressziósok meg vannak győződve arról, hogy úgyse fog semmi megjavulni... Mindig a legrosszabbat várják, ezért nem csoda, ha mindent halogatnak. E reménytelenségérzés különösen sérülékennyé teszi őket az öngyilkossággal szemben.” [46]

S ha már az öngyilkosságnál tartunk: az ismertett esetekből jól látszik, hogy József Attila

kifejezetten figyelemfelhívási céllal „szokott rá” erre, kvázi ezzel próbálta kiszorolni környezete együttérzését, segítőkészségét. Ne feledjük például, milyen levelet írt Jolánnak, amelyben mellesleg említi, hogy már megint öngyilkos lett, különben pedig pénze sincs. (Durva „fordításban”: *Ne is törődjetelem velem, csak éljétek a saját életeteket, de majd a ti telketeken szárad, ha a szívtelességetek folytán meghalok.*) Általában ügyelt is arra, hogy észrevegyék, mire készül. Kivéve talán a végső, szárszói kísérletet – amikor világa már végképp összeomlott. Az erről szóló sok vitához a magam részéről csak annyit fűznék: a rendelkezésre álló adatok szerint nyilvánvalónak tűnik, hogy újabb öngyilkosságra készült (megírta búcsúleveleit is), ám nem kizárható, hogy még csak tervezgetett, fontolgatta az ötleteket. Ez esetben konkrétan a vonattal való tragikus találkozása akár türelmetlenségéből, zavart állapotából is adódhatott. Történt, ahogyan történt: törvényszerűnek gondolom, hogy számára már csak „kifelé” vezetett út e világból. Szárszóig ugyanis tökéletesen ellehetetlenítette magát – legfőképp önmaga előtt.

Térjünk ki végül arra is: miért produkálhatott a költő olyan téves eszméket, amelyek utolsó hónapjait jellemezték? Erre magyarázatot adhat az, ha feltételezzük: az adott időszakban úgynevezett skizoaffektív zavarban szenvedett, melynek lényege, hogy „*a szkizofrénia jellemző tünetei...*” (téveseszmék, hallucinációk, laza asszociációk, dezorganizált viselkedés stb.) „*...bizonyos hangulati zavarokkal együtt lépnek jelentkeznek. A besoroláshoz a személynek legalább egy alkalommal hangulati zavarral együtt megjelenő szkizofrén tüneteket, valamint egy csak pszichotikus szimptomákból álló epizódot kell produkálnia a betegség során. A hangulati zavar lehet major depresszió, mánia, de kevert epizód is.*” [47] József Attila mindezt „*mintaszerűen teljesítette*”. Ekkorra már valóban megbetegedett, ám téves feltevésnek tűnik, hogy elmebeteg szkizofrénként élte volna egész életét.

Jelzések a kézírásban

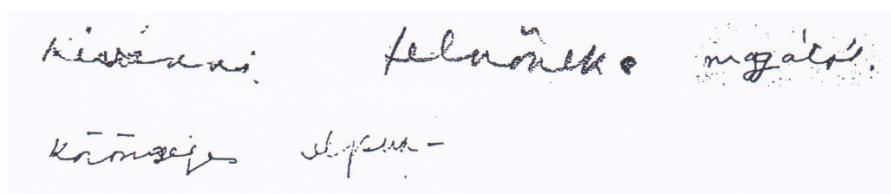
Hiba tenne bizonyos jeleket kiemelni József Attila írásából, mondván: itt lehet „nyakon csípni” borderline személyiségét, bipoláris zavarát, és így tovább. Sokkal többet árulhat el minderről egyfajta panorámapillantás, amely a jellemző írássajátosságokat egyidejűleg látatja – annál is inkább, mivel ezek egyenként nem minden esetben szembeszökőek: összességük adja ki a „drámai” hatást.

A többnyire rendezett benyomást keltő íráskép, illetve rendezettségre törekvés erős, ám nehezen fenntartott, tudatos kontroll segítségével valósul meg; ezt bizonyítják a kiszámíthatatlanul változékony margóalakok, -irányok, a hullámzó, változó irányú, olykor összeakadó sorok. A szélsőségesen változékony dőlésszögek jelentős impulzivitásról, ingerlékenységről, viharosan változó kedélyről, olykori konfliktuskereső hajlamról tanúskodnak. A szögesedés rámenősséget, akaratosságot, olykori erőszakosságot sugall. A gyakran felbukkanó, esetenként pedig kizárólagosan uralkodó, lefelé tartó sorok, a sok helyütt leeső, erőtlen végvonalak a gyakorta jelentkező letörtséget, fáradtságérzést jelképezhetik; a kihegyesedő, majd az idő előrehaladtával mindinkább vonallá módosuló oválok erősödő szorongásról, a konstruktív önkritika és az egészséges önbecsülés hiányáról árulkodnak. Ugyanezt támasztják alá a vizsgált énképbetűk (e, i). Nem javítanak a helyzeten a szexuális készletelés és beteljesülés között mutatkozó feszültségek

sem (alsózóna-hangsúly mellett nagyon kicsi, hiányzó vagy torzult alakú alsó zónás hurkok, illetve azok alsó zónában maradó metszéspontjai; a „g” betűk korábban tárgyalt jellegzetességei).

Mindehhez pedig a kézírás tanúsága szerint kiváló kognitív tulajdonságok, kreatív készségek társulnak, melyek biztató lehetőséget mutatnak az érzelmek zűrzavarából való kilábalásra, az ösztönkésztetések ellensúlyozására. És József Attila voltaképpen pontosan ezzel próbált élni, amikor alkotóvá vált. Csodálatos pontossággal írta le saját poklait, tette szemléletessé a lelkében zajló folyamatokat, ám eközben, ahogy ő maga fogalmazott: nem érezte a kapcsolatot eszméi és élete, elméje és ösztönei, tudása és vágyai között.

Ezt a tényt erősíti kézírása is: a szellemi törekvések és az ösztönkésztetések találkozási helyén, az írás középső zónájában nem jön létre a vágyott „randevú”. Azaz, míg a szellemi tartalmakat, a tudást, a képzelőerőt, az eszméket sikerült a mindennapokba átvinnie – bár azt is láthattuk: nem következetesen, hiszen inspirációi minduntalan változtak –, énjében integrálnia (felső zónás hurkok metszéspontja javarészt a középzónában), addig az ösztönök és a vágyélelet késztetéseit nem (alsó zónás hurkok metszéspontja túlnyomórészt az alsó zónában). Így tehát ezek „egyrészt/másrészt” módon haladtak a maguk útján, ha úgy tetszik: párhuzamos sínpárokban futottak, és ami az egyikben zajlott, az tulajdonképpen nemigen került kölcsönhatásba a másikkal. Míg a költő intellektuálisan tisztában volt saját érzelmi-ösztönéleti működésével, s szinte kívülről figyelve azt, remek diagnózist is adott róla, valójában nem tudott mit kezdeni vele. Az ebből következő, feszítő ellentmondás óriási hajtóerőt adott számára műveinek létrehozásához, melyek minden bizonnyal az oldottság jóleső érzésével is megajándékozták. Ám ez a fajta öngyógyító szublimációs megoldás csak részben „válthatta ki” az említett hajmeresztő ellentétből adódó frusztrációt, és csak rövid időkre. Ez sodorta végül az ellehetetlenedés, a teljes összezavarodás felé, amelyet utolsó hónapjaiban készült kézírásainak ritmustalan, sőt: ütemtelenné váló mivolta, addig nem jellemző, figyelemösszpontosítási problémákat mutató javításai, bizonytalanná váló vonalvezetése, majd felbomló, széteső, töredezett formái is világosan mutatnak (a példákat szándékosan nem az erős gyógyszeres hatás alatt írt levélből választottam):

16. kép

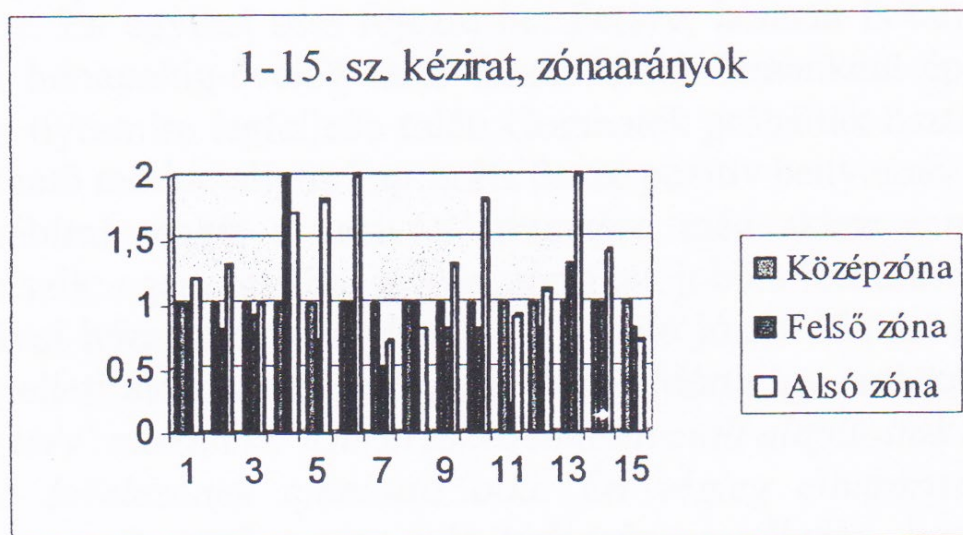
De vajon miért nem bizonyult hosszú távon is hatásos „orvosságnak” az alkotómunka, miért jelentkezett időről időre a tehetetlenségérzés, és az ennek okán felszínre robbanó agresszió? Gyakorlati okból azért, mert átütő, tartós erkölcsi és anyagi sikerben József Attilának nem volt része, miközben benső bizonytalansága folytán égető szüksége lett volna erre. S a kör itt be is zárul – lévén, hogy éppen ellentmondásos személyiségének (kézírásában is híven tükröződő) sajátosságai akadályozták meg ezek elérésében, illetve a társadalmi beilleszkedésben. No és persze a konzekvens munkavégzésben is.

„*Én dolgozni akarok*”

Energiák, munkavégzés

József Attilával kapcsolatban máig is él az az elképzelés, hogy a sors kegyetlensége folytán nemigen volt (fizetett) munkája, továbbá hogy nagy szegénységben élt és folyton éhezett. A tény ezzel szemben az, hogy igen sokféle munkát kipróbált, ám annak ellenére, hogy *Curriculum vitae*-je így zárul: „*munkában szívós vagyok*”, erre életrajzában nemigen találunk bizonyítékot. Pénztelenségét illetően is mást mutatnak a visszaemlékezők leírásai. Noha kétségtelen, hogy gyermekéveit emberhez nem méltó nyomorban élte, helyzete később jelentősen változott (ami persze nem azt jelenti, hogy meggazdagodott volna – de erről később még szót ejtek).

Kezdjük talán azzal, mire utal az írása energiáit illetően. Mivel az írásmintákból csak másolatok állnak rendelkezésünkre, a nyomatókról nem szerezhethetünk hiteles benyomást. Figyelemreméltó azonban a szögesezés (különösen, mivel abszolút szögkerülő sztenderd szerint tanulta a betűvetést) és az alsó zóna általános hangsúlya, melyet az alábbi ábra szemléltet.

17. kép

Annak ellenére, hogy nem nevezhető a mai értelemben sportos alkatnak, a költő alapvetően bővebben volt a fizikai energiáknak. Ezekkel azonban a már tárgyalt írássajátosságok tanúsága szerint nem tudott egyenletes teljesítményt kifejtve, tudatosan beosztva élni. Ehelyett, ha „felpörgött”, intenzív erő kifejtés jellemezte teljes fordulatszámmon, míg aztán egyszer csak végére ért erő tartalékainak, és onnantól egyfajta „bogárhalál” állapotába került. Lelki terhelhetősége a

fizikainál jóval csekélyebb volt, és ez fizikai mivoltára is visszahatott. Jól látni, hogy az idő előrehaladtával, pszichés problémái gyarapodásával mind energiatakarékosabb megoldásokat keresett – szűkítette, elhagyta az oválokat, gyakran rövidítette a végvonalakat, arányaiban kisebb betűkkel írt (kivéve a mozgáskoordinációs problémákat is tükröző, utolsó két mintát). A gyakorta lefelé irányuló sorok, t-áthúzások és végvonalak is csüggedtségről, csökkenő energiaszintről árulkodnak. Eredendően kétségtelenül meglévő dinamizmusa mindinkább alábbhagyott. Az utolsó írásmintákban a koherens összkép helyett már széteső formákkal, rendezetlenséggel találkozunk, az energiák szétforgácsolódásának, esetleges jellegű felhasználásának bizonyítékaként. Szellemi terhelhetősége ugyancsak erősen függött pillanatnyi lelkiállapotától. Ráhangolt, „ihletett” perceiben-óráiban jelentős koncentrációra, nagy intellektuális teljesítményekre volt képes, máskor afféle „se kép, se hang” benső ürességet kellett elviselnie.

Könnyen elképzelhető, az ismertett adottságok birtokában mennyire volt képes hosszabb távon elviselni a rendszeres elfoglaltságot kívánó tevékenységeket, a kötött munkaidőt, a rutinmunka monotóniáját. Semennyire. Pedig ez lett volna az általa olyannyira óhajtott társadalmi megbecsültség, a ranglétrán való feljebb lépés, a „komoly emberré válás” egyik alapfeltétele. A gimnáziumot, ahol pedig jó tanulóként számos sikerélményt szerezhetett, menten hanyagolni kezdte, amint első kötete megjelent, s csak a családi apanázs megvonása, és tanára rábeszélése bírta rá, hogy leérettségizzen. Aztán nézzük csak Szegedet, és az ottani egyetem „fura urának” mítoszáit. Horger Antal professzor a közhiedelemmel ellentétben nem csapta ki József Attilát, csak megfenyegette, hogy „*Tiszta szívvel*” című verse miatt nem engedi tanári katedrához (nota bene: költőnk személyiségvonásaiból eredően alkalmatlan is lett volna tanárnak; a vallásos, konzervatív Horger pedig, mai kifejezéssel élve: „frászt kapott”, amikor növendéke olyasmiket írt, hogy nincsen apja, anyja, sőt Istene és hazája se). Mit tett erre József Attila? Otthagytta az egyetemet, s egy másikba kezdett. Majd egy harmadikba. Majd egy negyedikbe. És egyiket sem fejezte be. Persze, honnan is tanulta volna meg, hogy kitartó, hosszú hónapokig-évekig tartó fáradozással, lassanként építkezve érjen el egy-egy célt? Hiszen ilyesmire legfeljebb talán Gombaiék próbálták ösztökélni Öcsödön, ám az ő alakjukat érthető módon aligha kapcsolta össze pozitív benyomásokkal.

Nem tudta rábírní magát a „szívós” munkára még akkor sem, amikor nagy szerelme, s ha úgy tetszik: egész további jövője, sorsának jobbra fordulása volt a tét.

Amikor Vágó Mártával házasságot sürgetett, a lány apja józan döntést hozott: bizonyos észszerű feltételek mellett áldását adja a frigyre. Vágó Márta így emlékezett vissza erre: „...*konkrét »egyéves terv« alakult ki. Külkereskedelmi hivatalt alapítottak apám ismerősei, és ő Attilát francia levelezőnek ajánlotta oda. Én végleg elhatároztam, hogy sem klasszika-filológiára nem megyek... sem más tudományos pályára, hanem én is minél előbb praktikus elhelyezkedés után látok... Eldőlt, hogy Londonba küldenek... a »London School of Economics«-ba... Egy év múlva mind a kettőnknek lesz állásunk, ha kitartunk addig, ám házasodjunk össze.*” [48]

Márta tehát 1928 őszén Londonba utazott, ahol stúdiumai kapcsán a szegénynegyedben vállalt munkát. S közben várva várta szerelme leveleit: „*Megérkeztem Londonba és lestem a postát... Naponta számtalanszor lerohantam a hatodik emeletről a lépcsőházba, és ha végre levelet találtam Attilától, nem röstelltem felfelé ugrálva a lépcsőn, megcsókolni az írását, mint egy gyerek.*” [49]

A házasság terve végül köztudottan meghiúsult – a költő szerint, amint azt egyik versében megírta: az osztálykülönbségek miatt. Pedig Vágó Márta más okból szakított vele: „...kaptam egy levelet, amely döntő volt. Ezt Kecskeméti Pali írta. (Rettenetes leírnom.) Hogy én milyen buta vagyok, hogy nem gondolok egyébre, mint a munkára, tanulásra, vizsgára, hogy minél előbb önállóvá váljak és eltarthassam Attilát, aki hiába minden, újra bebizonyosodott, csak költőnek való, a külkereskedelmi hivatalban nem bírta három napnál tovább. Ő meg vidáman ült egy kávéházban egy más nővel, egy Judit nevű nővel, és kisebb gondja is nagyobb annál, hogy hű legyen hozzám. Ez olyan kétségbeejtő volt számomra, hogy azt e kor cinikus iffjúsága talán el sem tudja képzelni.” [50] Pedig József Attila csak nem sokkal korábban írta Mártának: „...most már nem bírok elszakadni tőled. Vagy megőrülök, vagy megdöglöm, vagy a feleségem leszel.” [51]

Számos hasonló életrajzi momentum felidézése helyett most inkább a grafológiai megközelítést előnyben részesítve, tegyük kísérletet a költő szervezésre, tervezésre való képességének körülírására. Ez nyilvánvalóan magas fokon állt. Az egyedi, sokáig koherens összbenyomást keltő íráskép, a rendezettség, áttekinthetőségre, olvashatóságra való koncentrált és sikeres törekvés, a formahangsúly ellenére zömmel lendületesnek mondható írásmód, a gyermekkori és a késői írások kivételével megvalósuló határozott vonalvezetés céltudatosságról beszél, és arról, hogy feladatait a részletekre való odafigyelés mellett is teljes egészében, átfogó rendszerként közelítette meg. A mindehhez járuló erős dőlésingadozás két feltételezés felé mutat. Az egyik, hogy impulzivitása és érzékenysége folytán pillanatnyi benyomásait is képes volt beépíteni a mindenkori feladatmegoldás folyamatába; a másik, hogy bár előre eltervezte, mit kíván elérni, a végrehajtás, a kivitelezés során gyakorta rögtönzött is. Ám ezt nem másokhoz alkalmazkodva tette: finoman szólva nem volt eléggé kiegyensúlyozott ahhoz, hogy rugalmasan viselkedjék. Ehelyett saját maga állított szabályokat magának, azután ha indíttatása, körülményei változtak, ő maga is rombolta le azokat. Teljes odaadással volt képes egy-egy probléma felé fordulni, mondhatni: ilyenkor se hallott, se látott, ám ha valamiképpen megoldást talált az őt foglalkoztató kihívásra, rögtön hátat is fordított annak.

Döntésképeségéről szólva megint csak fel kell idéznünk legfogékonyabb éveinek tapasztalatait. Tulajdonképpen sosem dönthetett a sorsa felől. Nem lehetett beleszólása abba, hogy apja otthagya őket, hogy nevelőszülőkhöz került. Pócze Borbála sem képviselt demokratikusnak mondható nevelési elveket, majd pedig meghalt, bár József Attila erőn felül, szinte eszelős igyekezettel próbált tenni érte. Végtelennek tűnő éveket töltött el úgy, hogy nem tudhatta: lesz-e mit ennie, lesz-e hol aludnia másnap. A teljes kiszolgáltatottság, a *tanult tehetetlenség* romboló hatása nyomán a költő nem tudott „jövőben” gondolkodni. Számára tulajdonképpen egyfajta idő létezett: a jelen. Ám nem a buddhista megközelítés módján, azaz, hogy most élvezd a pillanatot, most add át neki magad önfeledten, ellazultan, hanem inkább úgy: amit most azonnal nem kaphatsz meg, az nincs is, hiszen tervezni úgysem lehet a dolgokat. Holnap: nincs; a mai napot kell túlélni, minél több hozadékkal. A készletet kövesse késleltetés nélküli megvalósulás. (Egyes pszichológusok szerint hasonló hozzáállás jellemzi a bűnözőket is. Óriási dolog, ha valaki alkotómunkában képes szublimálni ezt a fajta teljes bizalmatlanságot a világ iránt!) Nemezszer követelőzővé fokozódó türelmetlensége is ebből fakadt. Döntései éppen ezért leginkább „ad hoc” módon alakultak. Megtetszett neki egy-egy ötlet, gondolat, és elindult felé, ám a dolgok megvalósulásának folyamatát kitalálástól a kivitelezésig csak igen záros határidőn belül tudta

élvezni – mondjuk, annyi ideig, amíg egy-egy verse testet öltött. Nem tekinthető véletlennek, hogy tehetségét nem négykötetes regények, vagy hosszas kutatást igénylő tanulmányok írásának szentelte. Persze, a versírás nyilván nem csupán addig tart, míg a szöveg leírása, de a közvetlen késztetést, amint azt József Attila kognitív tulajdonságainak taglalásakor is kifejtettük, esetében gyorsan követte a tett. Az elmondottak nem jelentik azt, hogy ne hozott volna határozott döntéseket. Ezt azonban úgy kell érteni, hogy igen határozottan kiállt egy-egy elképzelése mellett, körömszakadtáig harcolt érte, majd pedig „ejtette” azt. Bár látszólag nem tartozik szorosan a témához, mégis ide kívánczok néhány adat világnézetéről és politikai elkötelezettségéről is, melyek munkáját, hivatását, életművét befolyásolták.

Szeretik őt meggyőződéses kommunista költőként aposztrofálni; az 1989-es rendszerváltáskor akadt honatya, aki „a Kádár-rezsim udvari költőjét” látta benne, és követelte a nevét viselő utcák átkeresztelését, valamint verseinek tankönyvekből való kiirtását is. – Nos, kétségbevonhatatlan, hogy bizonyos versei alkalmasak voltak a szocialista ideológia alátámasztására, ám meglehetősen szűkös látásmódra vallana pusztán ezek alapján megítélni őt és életművét. A magam részéről Kodolányi János véleménye felé hajlok (*József Attila, külsőleg szélsőradikális és könyörtelen forradalmár, belül azonban egy magányos, árva gyermek... a sok egymás hegyére-hátára halmozott észérv, mellyel társadalompolitikai nézeteit támogatja, nem egyéb, mint kétségbeesett kapkodás valami szilárd fogódzó után, mely kiemelhetné a maga zűrzavarából és reménytelenségéből*). Esetében lelki kapaszkodóként funkcionált a marxizmus, akárcsak utóbb a freudizmus. Az egzisztenciális érvényesülést, amint már kifejtettük, szorgos hivatali munkával képtelen volt elérni. Verseivel kiváltotta bizonyos körök elismerését, ám – miközben a külső megerősítésre, a kedvező visszaigazolásra az átlagosnál sokkal inkább szüksége lett volna – nem választották „költőfejedelemmé”. Hogy ez mennyire igaz, azt a következő történet is igazolja. A költő utolsó könyvét Cserépfalvi Imre adta ki. Megjelenéséről Fodor András költő idézte fel József Attiláról szóló életrajzi könyvében a jól ismert, szomorú történetet: „*A szerző gyerekes örömmel szemléli könyve finom papírját, szép betűit. Annál keserűbb – ma már szinte hihetetlen – adat: hiába ült a könyvei mögött kivont töltőtollal, nem akadt önkéntes vevő, aki dedikáltatott volna vele.*” [52] (A kudarcot látva Cserépfalvi végül állítólag maga küldte oda hozzá néhány emberét dedikáltatni.)

A mozgalmi keretek lehetőséget ígértek arra, hogy végre „társadalmi tényezővé” válhasson, s egyszersmind egy nagyobb, biztonságot nyújtó, elfogadó közösség része is lehessen.

1928 októberében, Vágó Mártához Londonba küldött leveleinek egyikében még a forradalmárságról és a pszichológiáról is távolságtartóan írt (s milyen érdekes: egyhelyütt említette őket!): „*Ne érts félre, nem azt akarom, hogy »forradalmár« légy a szó politikai és történelmi értelmében, mert a kettő egykútya. Mindkét esetben megöled belső látásodat külső káprázat kedvéért, tehát tulajdonképpen nemhogy hozzásegítenéd az embereket örökkévalóságukhoz, tehát az igazsághoz, testvériséghez, egyenlőséghez és szabadsághoz, hanem föladván a magadét, mindezt hátráltatod. Én nem hiszek a pszichológiában és a hasonló tudományokban... segedelemmel kecsget az értéktelenségben és agyondevalválja annak az értékét is, aki csinálja. Reformizmus és revolucionizmus csak abban különböznek egymástól, hogy az egyik aszpírint etet a holdkórossal, a másik pedig keserűvizet itat vele. Közben pedig szegény levágódik az Úristen házatetejéről.*” [53] Két év múlva viszont már az illegális kommunista párt

tagja lett, a meggyőződéses kommunista Szántó Judittal élt, és három év múlva pszichoanalízisbe kezdett járni Dr. Rapaport Samuhoz.

1933 februárjában, a *Társadalmi Szemlében* Pákozdy Ferenc bántó kritikát írt a *Külvárosi éj-ről*, felsőbb pártutasításra (megjegyezve például: „*J. A... nem él benn a munkásmozgalom eleven sodrában*”). Ez József Attila párttól való eltávolodásának nem kizárólagos okaként, de egyik fontos momentumaként értékelhető.

„...nemcsak a párt szakított József Attilával, hanem a költő is a párttal, s erre a lépésre nem a sérelmei, hanem elvi megfontolásai készítették. Mindenekelőtt az, hogy a német kommunisták nem fogtak össze a szociáldemokratákkal a nácik ellen s így bűnrészessé váltak Hitler győzelmében – ez olyan politikai válságot tudatosított a költőben, ami nyílt vitába sodorta a párttal” – írja a Sulinet digitális órák internetes oldala. – „Tehát az engedetlen, »fegyelmetlen« s ráadásul 1931 óta pszichoanalitikus kezelés alatt álló József Attila nem volt elfogadható a szűklátókörű, vakbuzgó, de egyszersmind az illegalitás nehéz körülményei között szigorú konspirációra kényszerülő mozgalom számára. A költő szemében viszont a kommunista párt elbukott a nagy történelmi próbatételen Németországban.” [54]

Meglehet, mindez közrejátszott a dologban, a végleges szakítás mégis az írókongresszushoz köthető. Addig harciasan képviselt, sokak által konzekvensnek vélt ideológiája abban a pillanatban megrendült, amikor nem kapta meg a remélt stroke-ot (ahogyan Eric Berne nevezi a „lelki simogatást”), azaz: amikor a párt nem őt küldte a szovjet írókongresszusra. „*Ilyenkor...*” (mármint ha megrázkódtatás érte) „...Attila az analízishez menekült” [55] – írta élettársa, Szántó Judit.

Kitartó, konzekvens viselkedésről tehát e téren sem beszélhetünk esetében.

Tekintsük meg most írását a betűszimbolika hagyományainak megfelelően (a teljesség igénye nélkül). Az alábbiakban az „a” formavariánsai láthatók az időbeli sorrendet követve. A tisztánlátás kedvéért és az összehasonlítás megkönnyítése érdekében olykor azonos írásmintából többet is kiválasztottam (ezek szorosan egymás mellett láthatók).

18. kép

Az első, gimnazistakori „a” oválja felugrik az alapvonalról, a költő maga is ki akar emelkedni munkája, teljesítménye révén környezetéből, meg akarja mutatni magát. Az ovál nyitott, jobbra dőlő mivolta a környezettel való párbeszéd, együttműködés igényét sugallja, a kihegyesedő, szűk forma, a forma védőernyőszerű felső része viszont megmutatja az ezzel kapcsolatos aggodalmakat is. A kihegyesedő végvonal a másokkal szembeni kritikus hozzáállás jele. Az értékmérték igen alacsony, tehát az elvárásokhoz képest többre tartja magát, úgy érzi, hogy napi feladatai révén nem tud kiteljesedni. A továbbiakban mindvégig vissza-visszatérő

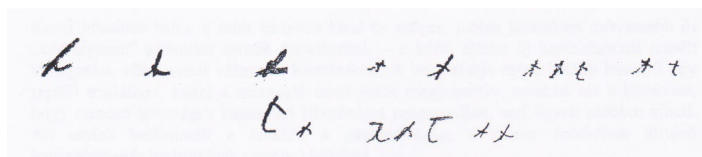
kihegyesedés, az egyéb torzult formák, a csomók, az alacsony értékmérték a munkával kapcsolatos komfortérzés, sikerélmény hiányát mutatják. Az értékmérték gyakran el is távolodik az ováltól: a költő nem tud, és talán nem is akar igazán azonosulni a vele szemben támasztott követelményekkel. Bár a minták nem tükrözik a pontos méretarányokat, tény, hogy az „a” betűk mind kisebbé válnak, ezenkívül szűkülnek, és végvonalaik gyakran leesők. A költő egyre kevésbé osztotta meg munkával kapcsolatos élményeit környezetével, és egyre kevésbé tudott közösen tevékenykedni másokkal. (Ez olyannyira igaz, hogy például mind kevésbé lehetett tudni, mikor bukkan fel. A megbeszélte találkozóról, még a számára nagyon fontosáról is, valamint a szerkesztőségi ülésekről órákat késett – már ha egyáltalán odaért –, máskor viszont a legváratlanabb időpontban állított be ismerőseihez.) Lássuk most „k” betűit, keletkezésük időrendi sorrendjében.

19. kép

Az első viszonylag közel áll a sztenderdhez, bár felső zónája annak arányaihoz képest valamivel kisebb (nem szeretett sokáig tervezgetni); a hurok talán csak azért szűk, mert nem volt megfelelő az írószer; ezt a másolatból nem lehet megállapítani. A második „k” viszont már eléggé egyértelműen mutatja az egyediesítést: a dőlés balra mozdul, a felső zónás rész a középzónába húzódik, megszűnik a hurok; kisebb, hegyesedő és felfelé mutató a tömlő, rövidül a végvonal. A költő számára a szellemi tevékenység a mindennapok gyakorlatához tartozott, ugyanakkor szorongott produktumai miatt (szűk, hegyes tömlő). Később a végletekig egyszerűsödik és középzónássá válik a „k” betű, az örökmozgóakra gyakorta jellemző „madárlábformát” öltve. Ennek alapján azonban nem csak a változatosságigényt és az egyedi munkamódszer alkalmazását feltételezhetjük, hanem a munkafolyamatok egyszerűsítésének, gyorsításának igényét is. A költő csak annyi energiát mozgósított a feladat elvégzéséhez, amennyi ahhoz okvetlenül szükséges volt. A tervezés és a kivitelezés tulajdonképpen egyazon időben zajlott. A sztenderdhez képest balra dőlő betű és a többnyire girlandos végvonal kettőssége mintha arra utalna, hogy csak a végeredményt akarta megosztani másokkal (ami, versírásról lévén szó, több mint érthető). Érdekes változás a betű formáját illetően az idővel visszatérő, hosszú kezdővonal. Talán egyre nehezebben tudta rászánni magát aktuális teendői elvégzésére, és a versírásra is lassabban tudott ráhangolódni, mint korábban, amikor belső élményei sokkal spontánabb és közvetlenebb módon öltöttek testet.

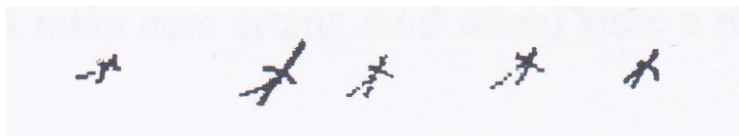
Következzék időrendi sorrendben a „t”, amiből szintén több változatot alakított ki a költő (az egy máshoz szorosan közel állók azonos mintából valók):

20. kép

*Értékmérték – lásd: 84. oldal

Már gyerekkorában egyedi megoldást alkalmazott: alulhurkolta „t” betűit – ami részben ismét csak az egyéni megoldások keresésére utal, részben pedig a konoksággal szokták összefüggésbe hozni. Ez csak látszólag mond ellent annak, hogy a költő nem volt szívós a munkában, mivel azzal arra utaltunk, hogy nem kitartó következetességgel, szorgalommal haladt előre, hanem inkább egyfajta szenvedélyes érdeklődés hajtotta – addig, ameddig. Mint már idéztük, Ignóus Pál írta róla: „...míg le nem vette lábáról a végzetes betegség, fáradhatatlanul buzgott benne a steril tettvágy, melynek kerete az emberi együttlét. Társasjátékban ugyanolyan szenvedélyes volt és becsvágyó, mint verstani vagy metafizikai elmélkedésben, s míg erőszakkal el nem cipelték, makacsul ült a viaszosvászon mellett, melyen a »Capitaly« fabábjaikat tologatják.” Visszatérve a munkára és a „t” betűkre: az alulhurkolást, amely a munkavégzés ösztönös vezéreltségére is utalhat, később csak elvétve alkalmazta, tevékenységében nyilván tudatosabbá vált. Ezzel párhuzamosan egyre többször fordult elő írásában az a „két lábon álló”, pálcikaemberkére emlékeztető „t”, amelyből a fenti minták között is többet találunk:

21. kép

Mintha balról (a gyökereket, a családot, az anyát, az egót szimbolizáló oldal felől) meglökték volna a figurát, ráadásul szegény nem is áll „két lábbal a földön”, majd’ felbillen. Azt hiszem, különösebb belemagyarázás nélkül is bátran állítható: ez a betű ugyancsak megerősíti mindazt, amit József Attila énképének bizonytalanságáról, napról napra átélt rossz közérzetéről megállapítottunk. A többi „t” sem mutat határozott, vezetésre termett, munkájában sikert sikerre halmozó személyt; annál többet mond a költőt kínzó bizonytalanságról. Különösen árulkodóak az áthúzások. Gyakori árkádosságuk, lefelé irányultságuk túlterheltségérzetről, letörtségről, fáradtságról beszél, ötletszerűen változó magasságuk önértékelési zavarokat tükröz. Elhelyezésük a törzsvonalhoz képest világossá teszi, hogy az író személy nem előremutató, lendületes és bizakodó módon munkálkodott. A „t” betűk az írás egyéb sajátosságaival együtt világossá teszik, hogy nem vezető, irányító alkattal van dolgunk. Ez persze nem zárja ki a becsvágyat, és József Attilának akadt is ebből jócskán (ami bizonyos szempontból nyilván tovább is nehezítette helyzetét). Nézzük csak meg karriert jelképező „r” és „v” betűit.

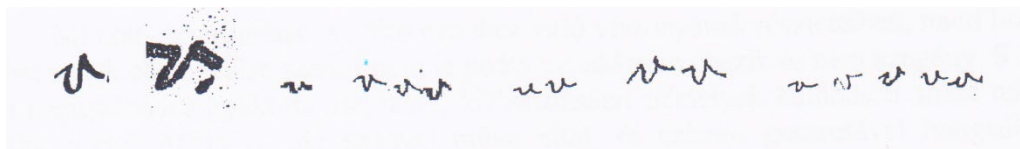

22. kép

Korai írásaiban balra, a múlt irányába kicsi és szöges, jobbra jelentősen méretesebb és „készségesen” girlandos formát észlelhetünk – a költő főként új kapcsolataitól remélt támogatást,

előmenetelt választott hivatásában. A betű alakja egyre inkább hasonlít egy repülő madárhoz, kvázi a szárnyaló ambíciókat megjelenítve, továbbá azt a törekvést, hogy minden lehetséges kapcsolati lehetőséget megragadjon, ami ügyeit előbbre viheti. Az utolsó betűminták a feladás, a zavarodottság, a karrier érdekében történő kapcsolatépítés lezárultának szomorú jelképei.

A többnyire nem túlságosan szűk, tehát a pályafutást illetően nyitottnak mondható hozzáállást, készségességet mutató „v” betűk kezdő- és végvonalai gyakran szinte kedveskedő gesztussal nyúlnak mindkét irányba, támaszt keresve, együttműködést remélve a lehetséges továbblépéshez.

22. kép

A külvilágot, az új kapcsolatokat szimbolizáló jobb oldal felé eső törzsvonalak többnyire magasabbak a másikonál, ami alátámasztja az „r” betűnél megfigyelteket: hivatásbeli sikere érdekében a duktor készen állt az új kapcsolatokra, és a maga módján tenni is próbált ezekért. E tekintetben sem látom tehát azt a fajta szigorú, sőt: kérlelhetetlen meg-nem-alkuvást, sziklaszilárd „vonalasságot”, ami a költő általánosan ismert imidzséhez tartozik. Persze nincs is ezzel baj, csak talán nem ártana módosítani kissé a róla alkotott képet.

„De szeretnék gazdag lenni”

Viszonya az anyagiakhoz

Mielőtt elmerülnék a költő pénzhez való viszonyának részleteiben, hadd hozzam szóba: sokak elképzelése szerint nem is poéta az, aki nem éhezik és nem szegény. S habár ez a meggyőződés gyakorta alaptalan, kialakulásáért némelyek különösen sokat tettek – köztük József Attila is, aki számos műve által, és számos gesztusával hangsúlyozta pénztelenségét, nélkülözéseit. Életrajzának számos eleme azonban ellentmond állításainak. A gyermekkori sötét nyomor éveit követően anyagiilag gyámja (Jolán nővérének férje, Makai Ödön) gondoskodott róla.

Amikor abbahagyta a polgári iskolát, ő támogatta, hogy egyházi iskolába menjen, onnan azonban József Attila két hét múlva hazajött. Döbbenetes, hogy utána hajósinasnak adták, ám értsük meg Makait is: Jolánnal, akit feleségül vett, a másik két József gyerek is a „nyakába szakadt”, miközben házassága miatt a saját családjá – beleértve édesanyját is – többé nem állt vele szóba. Úgy gondolhatta: a fiú már két iskolát is otthagyott – hát akkor legyen inas. Ám a „kőszívű” gyám hamarosan ismét megszánta Attilát, aki a makói gimnázium tanulója lett. Az ismert események után a szegedi egyetemen tanulhatott tovább, s amikor azt otthagyta, Bécsben, majd a párizsi Sorbonne-on folytathatta tanulmányait. Ugyan hány szegény diák engedhette meg ezt magának akkoriban? Vagy hány teheti meg akár napjainkban? Igaz: külföldi egyetemistaként József Attila nem dúskált a javakban, de éheznie-fáznia sem kellett. *Curriculum vitae*-jében ugyan nem mulasztja el megjegyezni, hogy Bécsben jó ideig egy szörnyű nyomortanyán lakott, ahol még lepedője sem volt, azt viszont már nem fejt ki ennyire részletesen, hogy ott is támogatókra lelt, akik különféle munkákat szereztek neki (bár azokkal hamar felhagyott), továbbá bemutatták Hatvany Lajos bárónak, aki már a tanév második felében meghívta magához, Erzsébet királyné hajdani nyaralójába, a Hermész-villába. Itt élt nyárig, akkor pedig a báró testvére, Hirsch Albertné invitálta tovább Hatvanba, a család magyarországi kastélyába, ahol nyárhosszat szintén nem épp nyomorúságos körülmények között kényeztették. Bécs után a költő Párizs leghíresebb egyetemére utazott, zsebében a Hirschnétől kapott útiköltséggel, és a zsidó hitközségtől kieszközölt támogatással (amelyet ugyan kevesellt, de azért elfogadta). Gyámja is rendszeresen juttatott neki pénzt – nem valami sokat: szerény ösztöndíjnak megfelelő összegeket –, Jolán nővére pedig csomagokban szalámit, szalonnát, ruhát, cipőt.

Csak hogy az első tanév végi vizsgákra kapott 100 pengőt kézhez véve úgy döntött: a vizsga ráér, a nyarat a tengerparton tölti barátaival. Így is tett. S közben újabb pénzküldeményeket kapott. A hazautazásához augusztusban érkező útiköltséggel Nizzába kirándult, s az összeget rulettautomatán sikerült elvernie. A másodjára is elküldött útiköltségből jött vissza Pestre. A legtöbb szülő, gondviselő erre már alighanem kifogyott volna türelméből és sürgősen megvonja tőle anyagi támogatását, költőnk azonban ehelyett ismét egyetemre mehetett, ezúttal Pesten. A következő nyáron, amikor Vágó Mártával és Etelka nővérével strandra ment, Márta megjegyzett egy jellemzőnek vélt esetet, amire utóbb így emlékezett: „*Etus elövette kis bugyellárisát, sietett fizetni, hogy megelőzzön, mert Attila már útközben fölvetette a kérdést, hogy ki fizet. Valami kis zsörtölődés is volt köztük, hogy ki-ké magáért, de Attilának nem volt miből. – Neked adott pénz*”

Ödön? Mert nekem nem, pedig ennyit és ennyit írógépeltem neki – mondta Attila. – Fenéket, biztosan abba hagytad – mondta Etus. Mikor kinyitotta kis bugyellárisát a pénztárnál, Attila begörbített ujjai hegyével belekapott a félig nyitott erszénybe, huncut, incselkedő mosollyal...” Márta így összegzi az élményt: *„majdnem elémelyedtem.”* [56] Pedig igazán nem volt ellensége a költőnek, sőt: már londoni diák korában is gyakran küldözgetett neki pénzt, majd később, a *Szép Szó* titkárnőjeként is több alkalommal juttatott neki kisebb-nagyobb összegeket, olykor név nélkül.

Az *Előőrs* című laphoz 1929-ben havi 100 pengős fizetéssel vették fel a költőt, emellé kapta kitartó támogatója, Hatvany havi 100 pengős támogatását, és külön fizettek verseiért. (Egy néhány évvel később keletkezett filmszláger szerint ez nem volt kimondottan szerény jövedelem, hiszen: *„Havi kétszáz pengő fixszel / ma az ember könnyen viccel”*.) Hatvany, Ady egykori mecénása csak azért vonta meg tőle idővel jóindulatát, mert tudta nélkül, a háta mögött egyszer 150 pengőt vett fel, továbbá mert folyton „pumpolta”. Ám segítségben ezután sem szűkölködött. Hatvany Bertalan, Hatvany Lajos unokafivére számtalan alkalommal fizette költségeit, például szanatóriumi kezeléseit. És akkor még egy szót sem szóltunk a József Attila által vérig sértett Babitsról, akinek 1930-ban nyilvánosan bírálta, sőt átdolgozta néhány versét, megmutatva, hogyan kellett volna azokat megírni. Babits, félretéve személyes megbántottságát, a Baumgarten-bizottság elnökeként többször is lehetővé tette számára, hogy magas összegű segílyt kapjon. 1933-ban 300 pengős Baumgarten-segélyben részesült, 1935-ben, majd 1936-ban is ezerpengős Baumgarten „kisdíjat” vehetett át (ami miatt nagyon le volt törve, mert a „nagydíjra” vágyott). Szántó Judit – aki öt éven át tartotta el József Attilát keményen dolgozva, mindamellett, hogy tiszta, rendezett otthont teremtett számára –, egy további, 1934-ben történt esetről is beszámol, amely ugyancsak Babits nagyvonalúságáról tanúskodik: *„Én Babitshoz felmentem, kértem, ne haragudjon Attilára kritikája miatt, utaltasson ki valami összeget, mert Attila tönkremegy. Babits 400 pengőt juttatott el hozzánk...”* [57]

Mórocz Zsolt tanulmányában, amelyből már idéztünk, szóvá teszi, hogy a költő *„...a Szép Szó szerkesztőjeként havonta 50 pengőt kapott, bár... rövidesen az indulását követően arról panaszkodik, hogy ingyen dolgozik a lapnak. Vágó Márta memoárjában azt olvashatjuk: versenként 30 pengő volt a díjazása, de egy-egy különösen szép darabért Hatvany Bertalan 100 pengőt adott. A Szép Szóban csaknem ötven verse meg néhány prózai munkája lát napvilágot. Számításaim szerint – mindössze a különböző memoárokból talált összegeket alapul véve – József Attila jövedelme az utolsó két évben... meghaladta az áhitott kétszáz pengő fixet. 1936-ban... 28 írása jelenik meg a Szép Szóban. Ha ezek közül kiemeljük a különösen szép »100 pengőseket« (inkább a közízlésre, mint Hatvany előttem ismeretlen ítéletére támaszkodva), akkor az Amit a szívedbe rejtész, A Dunánál, a Nagyon fáj, a Kései sirató 400 pengőt ér. A fennmaradó 22 vers, továbbá a két prózai írás kb. 720 pengőt. Amennyiben a szerkesztésért legalább márciustól októberig megkapta az 50 pengőt, annyiban az 350 pengőre rúgott. Mindez hónapokra elosztva: 205 pengő. (Ebben az időben egy szakképzetlen gyári munkás 100, egy szakképzett munkás 180–200, egy kezdő középiskolai tanár 226, egy alkalmazott vagy kistisztviselő átlagos bére 150–200 pengő körül volt.) Hangsúlyozom: a hevenyészett számításnál, a 205 pengőnél csak több lehetett a költő jövedelme, mert innen-onnan mindig csurrant-cseppent valami. 1936-ban Léderer Emmától, Rapaporttól, Kocsi Ilonától kap kisebb összegeket. Ebben az évben 70 pengős albérletbe költözik, bár a szerkesztőség hajlandó lenne 60 pengőért maga állni a Pilvax mellett egy másikat.*

A későbbiekben sem kellett tulajdonképpen nélkülöznie. Hol a rádiótól érkezett 50 pengő, hol megjelent írásaiért, máskor Heidelbergből. Kapott honoráriumot fordításáért, vagy ha kellett, baráti kölcsönt a román és a cseh követség sajtóattaséjától. Amikor összeomlása előtt Flórával nyaralni szeretne, kérésére Cserépfalvi szó nélkül leszámol neki 600 pengőt. Megfoghatatlan, hová tűnt a pénze. Néha cukrot osztogattak Szántó Judittal az utcán, amit a Hatvany Lajostól kapott pénzből vettek, ettől azonban nyilván nem jutottak a tönk szélére. Szántó beszámol róla, hogy a költő időnként elkártyázta a házbért (30 pengőt), míg együtt laktak. Kosztolányi, mikor tudomást szerez az egyik ilyen esetről, nevetve fizeti ki a tartozást. József Attila talán szenvedélyes játékos volt.” [58] Ez valóban nem kizárt.

Bár a visszaemlékezők azt is megemlítik, hogy könyvekre nem sajnálta a pénzt, de erre mégsem szórhatta el minden jövedelmét, mert élete utolsó évében Jolán leírása szerint 30–35 kis könyvcsomaggal költözködött, tehát talán 300–350 kötete lehetett, vagy inkább kevesebb. (Persze lehetséges, hogy el is adott belőlük olykor, amikor megszorult, ám nem valószínű, hogy gyakori költözései alkalmával folyton könyvtárnyi mennyiségeket mozgatott volna.) Mindezen túl dohányzott, és bérelt szobáit-lakásait is fenntartotta, állandó pénztelenségét viszont ezek a költségei sem indokolhatják. Ruházkodásra nemigen költött, többnyire másoktól kapott holmikat viselt. Ugyanakkor azonkívül, hogy Judit említést tesz az elkártyázott lakbérekről, Jolán harmadik férje, Bányai László így ír: *„Persze megint a Japán kávéházban találtam rá Attilára, úgy ebédidő táján... Valami kétes külsejű, ellenszenves alakkal kaszinózott. – Beszélni akarok veled, – mondtam neki kissé komoran a megfelelő köszöntések után s miután láttam, hogy ez a játék már nem fillérekben megy, mint a Nagy Lajossal vívott sakkháború.” [59]*

Mindemellett tény, hogy az ismert előzmények során, gyermekként, fiatalemberként nemigen volt alkalma elsajátítani a pénzbeosztás módját. Mórocz Zsolt előbb említett írása is erre utal, amikor a következőkben foglalja össze József Attila anyagiakkal kapcsolatos legfőbb problémáját: *„A költő valóban pénzgondokkal küszködött élete során szinte mindvégig, ám anyagi problémáit többnyire saját magának köszönhette. Nem tudott bánni a pénzzel. Ezt otthon a mama, illetve Jolán mellett természetesen nem tanulhatta meg. A későbbi jellemromboló mecenatúra pedig – amelyben részesült – leszoktatta arról, hogy irodalmon kívüli munkával szerezze meg mindazt, amire szüksége van. A valódi lélektani probléma azonban ennél mélyebben keresendő. József Attila már korán úgy érezte: jövedelme nincs arányban művével, mindazzal, amit letett a nemzet, pontosabban egy-egy szerkesztőség asztalára. »Petőfi is azt kívánta, hogy az írásaiért tartsák el« – mondta Szántó Juditnak – »Én is azt kívánom. Teszek a hazának olyan szolgálatot, hogy ezt joggal elvárhatom.« Nem, vagy nagyon későn ismerte fel, hogy Magyarország a bőven áradó posztumusz-könnyek hazája. Ráadásul, nem kis szerencsétlenségére, a szeretet és az anyagi javak koldulására szocializálódott. Kért, kunyerált, néha követelt, végül megalázottan úgy vélte: sohasem lett volna szabad pénzt elfogadnia senkitől. Tehetsége okán megkívánta, hogy eltartsák előbb a rokonok, azután a burzsuj barátok, szeretők, élettársak, kiadók vagy egyszerűen csak a társadalom.” [60]*

Amennyiben elfogadjuk azt a feltevést (és miért ne tennénk?), hogy a pénz voltaképp az energia „megtestesült” formáinak egyike, József Attilának az anyagiakhoz való viszonyáról számos információt kaphatunk már annak nyomán is, amit energiagazdálkodásáról megállapíthattunk. Így értelemszerűvé válik, hogy a költő alapvető bizalmatlanságából adódóan,

igényei azonnali kielégítését várva nem tudott beosztóan, hosszú távon gondolkodva bánni pénzével. E téren is gyakran rögtönözhetett, pillanatnyi impulzusaira hallgathatott. Aligha érezte képesnek magát arra, hogy átmenetileg lemondjon valamiről és félretegyen, gyűjtögessen. (Tudjuk: ez nem csupán az anyagi helyzettől függ, hiszen a szerény jövedelmű emberek között is jócskán akad olyan, aki magas szinten műveli a spórolás művészetét – hát, ő nyilvánvalóan nem tartozott közéjük.) Az sem lehetetlen, hogy jelentős összegeket játszott el. Nemcsak a visszaemlékezők ide vágó utalásaira alapozhatjuk ezt a feltevést, hanem arra is, hogy ezt a már elemzett írásjellemzői sem zárják ki. Sőt: szélsőségességekre való hajlama, cselekedeteinek szenvedélyes ráhangolódásból (és nem józan kötelességtudatból vagy szorgalomból) táplálkozó motiváltsága nagyon is elképzelhetővé teszi, hogy ilyesmi történt.

Ha belelovalta magát valamibe, nem tudta mérlegelni a következményeket – lásd: agresszív, autoagresszív megnyilvánulások –; ha figyelme „rákattant” valamire, megszűnt számára a külvilág. Ilyenkor végkimerülésig hajszolta magát és környezetét, majd „kidőlt a sorból”. Ami természetesen nem tekinthető kizárólagosan negatív tulajdonságnak, hiszen feltehetően éppen ez tette lehetővé számára, hogy teljes, feltétlen odaadással forduljon az alkotómunka felé, ha úgy tetszik: tudatállapotot váltson a versíráshoz – elfordulva a külvilágtól, átmenetileg kiiktatva az úgynevezett realitás zavaró tényezőit, s ugyanakkor bekapcsolódva egy másfajta valóságba, amelyben az összefüggések rendszere letisztult, jól követhető, és időtlen rálátást adó módon mutatja meg magát. Pénzügyekben azonban ez nem bizonyult szerencsés vonásnak. Különösen nem, ha azt is tekintetbe vesszük, hogy József Attila nem volt afféle meggyőződéses „fontosabbak a benső értékek” típus, hiszen saját értékeiben nem bízott stabilan. Az emberek jelentős része pedig nyilván már akkor is előszeretettel ítélte a külsőségek alapján.

A költő írásának alsózóna-hangsúlya, a helyenként szögesedő hurkok a fizikai világba vetített nyomatékosabb igényeket, illetve az azok kielégítésére való fokozottabb törekvést jelzik; az egyre kisebbedő, gyakorta hiányzó alsó zónás hurkok az ezzel kapcsolatos elégedetlenséget, hiányérzetet tükrözik. (Az utóbbiak nem zárják ki azt, amit bevételeinek feltételezett nagyságrendjéről írtunk, mivel az írás értelemszerűen a szubjektív benyomások lenyomataként manifesztálódik.) Az alsó zónás hurkok javarészt alsó zónában maradó metszéspontjai azt is kifejezik, hogy a megszerzett javak csak igen kevésbé járultak hozzá a középzóna által jelképezett mindennapi életének minőségének, közérzetének befolyásolásához. Rátéekintve néhány, a pénzzel összefüggésbe hozott betű szimbolikájára, vizsgáljuk meg először a „b”-t.

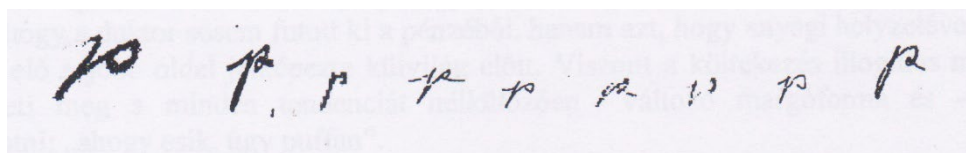

24. kép

A „b” betűk közös vonása a jobb dőlés, ami sztenderd szerinti, de ettől még persze más megoldást is választhatott volna az író személy. Tekintsük ezt talán enyhe jelzésnek arra vonatkozóan, hogy környezete felé „hajlott” pénzügyei megoldásában. A végvonalak eleinte barátságos, „kérő–elfogadó” girlandját csüggetegek, lefelé irányulókká váltják, még két „elutasító”

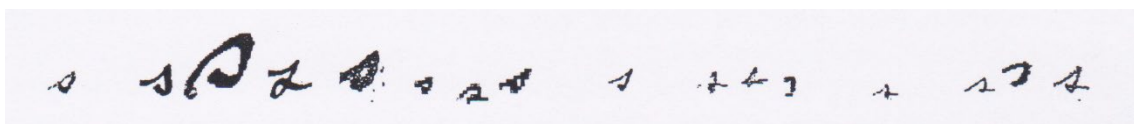
horgos is akad köztük; mindezt vélhetően a külső támogatással kapcsolatos ambivalenciának, illetve a kérés okozta frusztrációnak tudhatjuk be. A „b” betűk viszonylag nagy felső zónás hurka a pénz előteremtésének tervezgetését, fontolgatását mutatja, s hogy ebben mekkora „örömét” lelta a duktor, az mindjárt kiderül abból, hogy ezek a hurkok meglehetősen szűkre sikeredtek. A „b” betűk kötővonalai nem túlságosan öblösek, helyenként kimondottan szűkek, ami nyomasztó aggodalmakat, kiszolgáltatottságtól való félelmet tükröz.

Az enyhe jobb dőlésű „p” betűk formaalakításukat tekintve kezdettől fogva eltérnek a sztenderdtől, és közülük jónéhány kissé díszített hiányjelre hasonlít. (Önkéntelenül is eszembe jut, hogy a költő olykor szinte kérkedett a szegénységével.) A „p” gondos és korai években történt átalakítása arra enged következtetni, hogy az író személy számára fontosak voltak a pénzkérdések. Csakhogy amit megszerzett, azt élvezni nem nagyon tudta, hiszen erre utaló plusz hurkot a törzsvonalon nem látunk (kivéve az utolsó betűt, de az sem valami „vérbő” jelzés). A pénz megtartása csak helyel-közzel sikerült, aztán már úgy sem: a tömlőszerű középzónás rész nemegyszer nyitott, végül úgy is marad, tehát a javak mindinkább „kifolytak” a költő kezéből.

25. kép

Alább láthatjuk a szintén kissé jobbra dőlő „s” betűket, a korábbiakhoz hasonlóan időrendi sorrendben. Az egymáshoz szorosan közel állók egyazon mintából származnak.

26. kép

A pénzügyekben való előrejutás „kiagyalása” nem okozott különösebb élvezetet a költőnek (azt valószínűleg hurok jelezné az „s” legfelső pontján, az éles irányváltás helyén). A kezdővonal viszonylag hosszú, sztenderdkövető – úgy tűnik: a látszat ellenére többnyire valóban nehezen szánta rá magát arra, hogy anyagi ügyeivel foglalkozzék, illetve társadalmilag elfogadható, jó benyomást akart kelteni ennek során. Az olykor viszonylag szűk, olykor meglehetősen szűk méretek ismételten a szorongás, a kételyek jelenlétét bizonyítják. Az eleinte még hol nyitott, hol zárt, azután lefelé mind nyitottabbá, erőtlenebbé váló forma az anyagiak változó intenzitású felhasználását, majd pedig gyors és késlekedés nélküli felélését tükrözik. A néhol egyszerű félkörívvé módosuló „s” betűk árkádja elzárkózó gesztusként értelmezhető: „senkinek semmi köze a pénzemhez”.

A betűszimbolika nyújtotta lehetőségekkel élve, kanyarodjunk vissza egy kicsit a korábban tárgyalt területek egyikére. Ha tudniillik a zárt formák milyensége szoros összefüggésben áll a szellemi, érzelmi és anyagi javak megszerzésének, megtartásának képességével, valamint az ezekkel kapcsolatos élményszférával (márpedig ez az íráselemzés elmélete szerint így van), akkor a munkabetűk esetleg szolgálhatnak némi részinformációval arról: van-e összefüggés az adott személy munkája és anyagi feltételrendszere között? Eképpen pedig új értelmet nyerhetnek az e dolgozatban kiemelt munkabetűk: a torzult, végül teljesen beszűkülő „a” betűk, a sztenderd szerinti mindkét zárt formát (hurok és tömlő) nélkülöző „k” betűk. Eszerint a „t” betűk egyedi megoldásként alkalmazott alsó burkolásának korai megszűnése sem véletlen – amikor megváltak az alsó hurkok, akkor talán még erőteljesebb szándék élhetett a költőben azzal kapcsolatban, hogy munkája révén próbáljon gyarapodni. A „t” betűk azonban ehelyett mind nyomasztóbb, lankadtabb benyomást keltenek; törzsvonaluk megosztottá válik: kettéágazik – ahelyett, hogy például hurok képződne rajtuk az örömteli tevékenykedés és gyarapodás jeleként.

De ha mindezt nem vesszük is figyelembe, kíváncsiságból próbáljunk ki még egy „trükköt”. Létezik egy olyan, igen logikusnak tűnő feltételezés, miszerint az írásbeli térgazdálkodás jól sejteti általában az energiateljesítési módját, s ezáltal a pénzzel való gazdálkodás mikéntjét is. Ha az írásmezőt három képzeletbeli „zónára” osztjuk, következtetéseket vonhatunk le arról, hogyan bántak javaival az író személy a fizetéstől fizetésig tartó periódus elején, közepén és végén. Különös tekintettel a jobb margóra. Nos, József Attila jobb margói, amint arról már korábban is szóltunk, a legteljesebb változatosságot mutatják. Akad egyenes és szélesedő, hullámos és szélesedő, hullámos és szűkülő, homorú és szűkülő; méretük (ahol megállapítható) gyakran nagyobb a bal margóénál. Ha az ismertetett feltételezés igaz, akkor a viszonylag nagy jobb margó ez esetben vélhetően nem azt jelenti, hogy a duktör sosem futott ki a pénzéből, hanem azt, hogy anyagi helyzetével nem rukkolt elő a jobb oldal jelképezte külvilág előtt. Viszont a költségek illogikus módját jelenítheti meg a minden tendenciát nélkülözően változó margóforma és -irány. Mondhatni: „ahogy esik, úgy puffan”.

A jobb oldal, és a jobb margó mindemellett persze a társas kapcsolatokról is sokat árulhat el – más írássajátosságokkal együtt. A következőkben ezeket vizsgáljuk meg.

„Ha megszeretlek, kopogtatás nélkül bejöhetsz hozzám”

Szociabilitás, társas kapcsolatok

„A személy az »öntudatos arcát« szeretné elfogadtatni a világban, miközben szubjektíve bizonytalanságot, félelmeket él át az emberekkel szemben, belsőleg... »riadt, félenk gyermek«-ként éli át önmagát, aki képtelen a biztonság, a szeretet és az elfogadottság élményére. Általában is, de leginkább a szeretett személyekkel szemben bizalmatlan. Úgy érzi, hogy őt nem lehet elfogadni és szeretni, és mindenkor csalódás, elhagyás veszélye leselkedik rá. Ennek hátterében a teszt olyan korai érzelmi sérülést jelez, ami az ösbizalom kialakulási fázisában, az anya-gyerek kapcsolat keretében az első éveikben érthető a személyiséget. Érzelmi-indulati-kapcsolati fejlődésében az anyába kapaszkodás biztonságának hiánya, valamint feltehetően a szeretett személytől való traumatizáló elszakadás mély nyomot hagyott... A párkapcsolatban anyamintára választ, olyan szeretetre vágyik, amelyben a nő anyai gyengédséget képes adni, másrészt a kötődési sérülés miatt a partnerkapcsolati viszont-reakciója paradox. Minél inkább közelíti valóságosan az imádott és vágyott személyt, annál erősebb az elvesztés félelme és az elfogadottság bizonytalansága, ez indulatokkal tölti el. Ezért szavakkal sebez, gyanakszik, bizalmatlan, gyötri a partnerét. Végül a személy birtoklásakor érzelmileg leválik a másiktól, és kimenekül a túlságos veszélyeket, érzelmi terheket jelentő kapcsolatból. Emiatt a tartós kötődésben és a biztonságos szeretet komfortérzetének átélésében akadályozott” – állapította meg Dr. Bagdy Emőke a Rorschach-teszt már idézett elemzésében a költőről (noha annak idején nem tudta, kiről írja e sorokat).

A memoárok és egyes tanulmányok is alátámasztják megállapításait. Szó sincs arról, amit sokan tudni vélnek, hogy tudniillik senki sem szerette őt, és a nők is elutasították, „...hogyan József Attila kapcsolatai kudarcba fulladtak, hogy reménytelenül magányossá vált, nem a nőknél, nem a külső körülményeken, hanem önmagán múlott” – írja Börcsök Mária *József Attila-mítoszok* című esszéjében. [61] Mórocz Zsolt már említett tanulmányában ekként vélekedik: „A szocialista irodalomtörténészek ... afféle kései kárpótlásként, azt sugallták, kötelességünk szeretni szegényt, mert környezete ezt elmulasztotta. Nem szerette a mama, nem szerette Jolán, nem szerette Öcsödön Gombai, nem szerette Makai... nem szerette Vágó Márta, nem szerette Horger Antal úr, nem szerette Gyömrői Edit, nem szerette Babits kurátor úr, nem szerette Illyés Gyula, nem szerette Kozmutza Flóra, de nem szerették szívük teljes melegével moszkvai magyar elvtársai sem. Talán csak a Párt szerette tiszta szívvel, természetesen utólag, amúgy posztumusz. Az igazság ellenben az, hogy sokan közeledtek szeretettel feléje, mivel lényének gyermeki vonásait hol tudatosan, hol ösztönösen túlhangsúlyozta. Ebből számtalan kudarc származott, különösen a szerelem terén. A nők, szerelmei, a gyermeket akarták megmenteni benne, nem a férfit elfogadni. A legritkább esetben tekintették férfinak, sokkal inkább anyaként, mintsem nőként vonzódtak hozzá. József Attila nem a nőt, hanem az anyát szólította meg bennük *Visszaemlékezések*, versek garmadáját lehet idézni ennek alátámasztására. Mindez, magától értetődően, nemi zavarokhoz vezetett, olyannyira, hogy előfordult: a költő homoszexuálisnak gondolta magát.” [62] Mindezt a visszaemlékezések is egyértelműen megerősítik.

Annál a feltételezésnél maradva, hogy József Attila alapvetően borderline személyiségzavarral küzdött, idecitolnám a korábban már említett pszichopatológia-könyv azon

részét, amely a borderline-ok társas viselkedését mutatja be: „*Rosszul megalapozott, torz személyiségképük következtében... gyakran vágnak a másokkal való azonosulásra, de társas viselkedésük olyannyira zavaros és konfliktusokkal terhelt, hogy érzelmeik általában nem találnak viszonzásra... Gyakran átlélik kapcsolataikon belül a megfelelő interperszonális távolságot... pillanatok alatt dühbe gurulnak, ha valaki nem olyan, mint amilyennek látni szeretnék. A magánytól való félelem miatt ugyanakkor körömszakadtáig ragaszkodnak régi kapcsolataikhoz. Rettegve a magukra maradáستól, gyakran folyamodnak manipulatív öncsonkításokhoz és öngyilkos viselkedésmódokhoz, hogy így kényszerítsék ki a másik fél maradását.*” [63] Ehhez nem szükséges sok mindent hozzáfűzni; láthattuk, hogy József Attila mindezt hiánytalanul produkálta. Talán annyi kiegészítést érdemel a dolog: a költő azért harcolt teljes erőből az ellen, hogy elhagyják (és soha többé ne fordulhasson elő az, ami gyermekkorában az öcsödi száműzetés, majd a mama halálával!), hogy ő tehesse meg ezt a lépést. Hiszen, hogy mást ne említsünk: végső soron ő volt hűtlen Vágó Mártához, ő unt rá Szántó Juditra, ő hagyta el Mártát intim kapcsolatuk kibontakozása után másodszor is (akkor Kozmutza Flóra kedvéért). S feltéve, hogy van igazság Valachi Anna előzőekben idézett véleményében: voltaképpen Flórát is ő hagyta el, zavaros állapotba menekülve a lehetséges beteljesedés és az esetleges meg-nem-felelés elől (annál is inkább, mivel Flóra, bár jól érzékelte a vele kapcsolatos problémákat, kész volt feleségül menni hozzá).

Tulajdonképpen egyetlen nőhöz maradt hű: halott édesanyjához, aki „már nem zavarta” valós jelenlétével. Ám annak ellenére, hogy műveiben szinte látomásszerű alakká magasztosította őt, hozzá fűződő viszonya nem csak közös életükben, de tragikus elválásuk után sem volt zavartalanul idillikus. Ezt nem csak verseinek bizonyos sorai tanúsítják, de az az eset is, amikor egy alkalommal Hatvanyék fényűző estélyéről érkezett haza Szántó Judittal közös otthonukba azzal, hogy nagyon gazdag akar lenni. Judit tréfálkozni próbált: „*Értelek Attila, de miért éjjel 3-kor akarsz gazdag lenni?*” Mire a költő: „*Emlékszel, amikor a mama eltörte rajtam a seprőt, miért kaptam?*” Judit: „*Azért, mert anyád munkából jött, beteg is volt és téged káposztáért küldött és fonnyadt, puhát hoztál. Annyit tudnod kellett volna... hogy a fonnyadt és puha káposzta már rothadt.*” József Attila: „*De mégis eltörte rajtam a seprőt... és most azért akarok gazdag lenni, hogy kimenjek a temetőbe és kiássam a sírt a körmömmel és szétverjem a koponyáját.*” [64] S hogy vajon mit mond a költő kapcsolatairól kézírása? Lássuk.

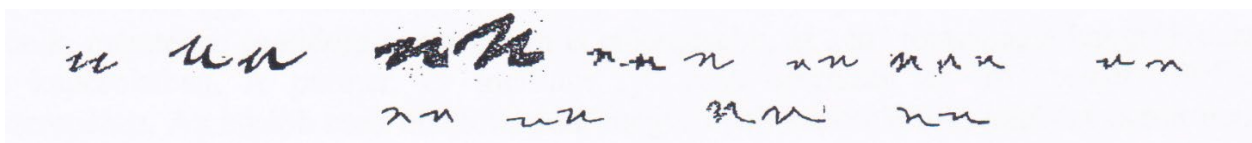
Ami kapcsolatteremtési technikáját illeti, nem túlságosan meglepő módon e téren is kiegyensúlyozatlanság jellemezte. Jobb margója, ahol ez megállapítható, általában nagyobb a balnál, ami eleve megelőlegezett bizalmatlanságot, ebből adódó elzárkózást tükröz a külvilággal szemben. Hullámzó margói, sorai, szó-alapvonalai afféle „húzd meg – ereszd meg” típusú kommunikációt mutatnak, az aktuális hangulat függvényében. Ugyanezt igazolja, hogy a sorok egymáshoz viszonyított iránya olykor párhuzamos, ám nem ritkán össze-, illetve széttartó. Látszik az erőfeszítés, amit a „szalonképes” viselkedésért tett, ám az is, hogy mindez sok energiáját emésztette fel, és nem is működött tökéletes hatékonysággal. A meghittebb kapcsolatairól informáló jelzések is ellentmondásosak. A viszonylag nagy szótávolságokhoz nagy másodlagos szélesség társul; mindkettő távolságtartó gesztusként értékelhető: „ne zavarjátok köreimet”. Ugyanakkor az elsődleges szélesség a leggyakrabban szűk. Tehát: nem merete közel engedni magához az embereket, miközben vágyva vágyta a szoros kötődést, sőt: szinte kapaszkodott volna

szeretteibe. (Amint kifejtettük: meg is tette, ám csak bizonyos ideig, hiszen esetében a bizonytalan kötődés és az állandóan változó-vibráló kedélyállapot együttese nem tette lehetővé a nyugalmas, tartós elköteleződést, a kapcsolatokban való zavartalan oldódást.) Az írás erős dőlésingadozása ugyancsak valószínűsíti másokhoz való rapszodikus viszonyulását, ami miatt sokan – nem is alaptalanul – idegesítő, kiszámíthatatlan alaknak vélhették. Írásának kötöttsége közepes, ez azonban az egyéb írássajátosságokkal együtt értelmezve nem az „arany középút” összhangjaként értékelhető; inkább olyasféle következtetést vonhatunk le belőle, hogy társaságigénye mellett rendszeresen szüksége volt a magányos feltöltődésre is. (Ami szélsőségessége folytán aképp nyilvánult meg, hogy gyakran egész éjjel játszott és vitatkozott a kávéházban, gyakran pedig álló nap az ágyban heverészett. No és persze olyan magányos hivatást üzött, mint amilyen a versírás.) Kötésmódja kezdettől fogva szöges, bár szögkerülő írássztenderdet tanult. Ez nem épp a kedves, alkalmazkodó, rugalmas társas viselkedés jele, ellenben rámenős, erőszakos, ugyanakkor – az írás lendületét is figyelembe véve – hatásosan sodró, energikus megnyilvánulásokra utal. A kezdeti girlandokat, azaz a bizakodóbb, készségesebb, nyitottabb hozzáállást korán felváltja az árkados kötésmód – a befelé fordulóbb, a fenyegetőnek vélt külső hatásokat kizárni igyekvő személyiség jelenként. Mindez a szögekkel együtt a saját véleményéhez való makacs, szenvedélyes ragaszkodást, a kialakult rigolyákat, a konfliktusok generálásának igényét is tükrözi.

Baltendenciás, árkados írása inkább introvertált, mint extrovertált alkatot mutat, de ez nem jelenti azt, hogy ne igényelte volna a világ előtti megmutatkozást. Pontosabban: annak megmutatását, amit másokkal láttatni szeretett volna.

Betűinek végvonalai, amint már láthattuk, tendenciózusan mindinkább erőtlenné, leesővé váltak, rövidültek, betűformái beszűkültek, vagyis kapcsolati vonatkozásban egyre kevesebb nyitottságra volt képes, ám arra is találtunk példát írásában, hogy bizonyos célok érdekében (karrier; „r” és „v” betűk) olykor azért „össze tudta szedni” magát. Hogy alapvetően igyekezett jó benyomást kelteni, a maga módján megfelelni az elvárásoknak, arról nagy kezdőbetűi is sokat mondanak. A keresztnevében szereplő „A” betűn kívül ugyanis ezek több-kevésbé megőrizték sztenderdszerű formájukat, azaz valamelyest a társadalmilag elfogadott külsőségekhöz idomultak. Más kérdés, hogy aztán hamar „kibújt a szög a zsákból”: ezt az illedelmes, alkalmazkodó fellépést a költő nem sokáig tudta produkálni.

Ismét csak a betűszimbolikához fordulva, nézzük meg most társasmozgást jelképező „n” és „m” betűit.

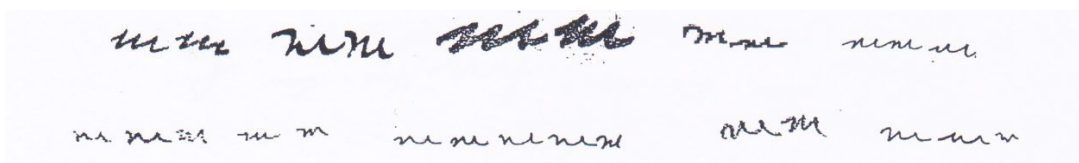
27. kép

Az „n”-ek első, „én”-t jelképező törzsvonala többnyire magasabb a másodiknál, a „te” szimbólumánál, az ingadozó önbizalom jeleként nemegyszer ennek fordítottja is megjelenik. Dominanciára törekedett, de a gyeplő ki-kicsúszott a kezéből. A kezdetben szöges-girlandos kötés

szöges-árkádossá módosul, a szögek tanúsága szerint viszonylag nyers modorban próbálhattairányítani közelinek számító kapcsolatait. A törzsvonal gyakorta elválnak a kötővonalától, ahelyett, hogy fedővonalként jelenne meg; még nagyobb távolságot teremtve az „én” és a „te” között; ez is

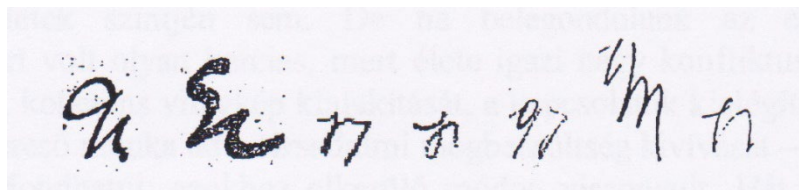
a meghitt viszonyokban való szoros kötődés problémáit tükrözi. A végvonal, mint más betűk esetében is, kezdeti „kritikusan” kihegyesedő, energikus, girlandos mivoltát elveszíti; elmarad vagy erejét veszítve „kinyúlik”. Lassanként elvész, legalábbis tétovává válik a kapcsolati kezdeményezőkézség és mind kevesebb is az erre irányuló indíttatás.

Az „én”, „te” és „ők”, azaz az egyének a közeli és a szélesebb körű társadalmi kapcsolatait szimbolizáló „m” betű első törzsvonala javarészt szintén kimagaslik – ám ezúttal sem minden esetben. A második törzsvonal számos alkalommal kisebb a harmadiknál; tehát a társadalom véleménye, a külvilágnak való megfelelés nemegyszer fontosabb lehetett számára, mint közeli ismerőseinek, társának értékrendje, hozzászólása. Az „m” továbbá azzal az érdekességgel szolgál, hogy véglegesnek tekinthető verziójának első és második törzsvonala között árkádos, a második és harmadik között pedig girlandos kötővonalat találunk. Megint csak azt tapasztalhatjuk, hogy a meghittség elől elzárkózott, miközben vágyta is (hiszen a második törzsvonal közelebb van az elsőhöz, mint a harmadik a másodikhoz), míg a társadalmi konvencióktól szívesen távol tartotta volna magát, azonban sikert áhítva mégis beadta a derekát és általában megnyerő, meggyőző oldaláról igyekezett mutatkozni az őt felületesebben ismerők, illetve az idegenek előtt.

28. kép

Az egyéb kapcsolati betűk teljes skálájának felvonultatása helyett most a párkapcsolatot jelképező „gy”-re és az anyát szimbolizáló „ny”-re szeretnék kiemelt figyelmet fordítani.

29. kép

A korai évek „gy” betűinek „g”-je, amely az író személyt jelképezi, kamaszosan kérkedőnek tűnik, méretében és kidolgozottságában is erőteljesebb, az „én” fontosságát

hangsúlyozza a kapcsolatban. A partner, az incifinci „y” csak asszisztál az író személy férfias szerepéhez. Az inkább csak óhajtott, mint megvalósult kapcsolat(ok) jeleként hurok nem jelenik meg, ellenben a „g” szublimáló alsó zónás része szöggel kapcsolódik az „y”-hoz. Mintha küzdene a lehetséges partnerrel, akire amúgy nem is igen figyel, saját élményeitől eltelve. Később a beteljesedés jeleként egy gyenge kis alsó zónás hurok is felbukkan a „g”-n, bár nem túlságosan sodró és örömteli eseményeket jelez. Majd az is eltűnik. Előfordul továbbá, hogy a „g” teljesen huroktalan szára ráadásul csak látszólag kapcsolódik az oválhoz, tehát az ösztönkésztetés nem kapcsolódik szervesen az „én”-hez, ami gyaníthatóan potenciázavarokat tükröz. Talán ezért sincs összekötve az „y”-nal: nincs testi-lelki egybeforrottság, csak egymás *mellett* élés. A partnert képviselő „y” a középzónában csak átmenetileg bukkan fel, vagyis a költő mindennapjaiból – amint azt tudjuk is – hiányzott az egyenrangú társ. A legtöbb „y” függetlenségű, alárendelt, elnagyolt a kései írásmintákban is. József Attila nem tudta átérezni partnere valós igényeit, és nem volt része kölcsönös alkalmazkodással megvalósított, harmonikus partneri viszonyban.

A költőnek anyjával kapcsolatos problémáira a meglehetősen változatosan alakított bal margó is utal. Mindemellett az anyát jelképező „ny”-től őszintén szólva valamiféle feltűnő furcsaságot vártam a háttértörténetek ismeretében, ehhez képest az többé-kevésbé sztenderdszerű. Ezzel együtt a gyermeket szimbolizáló „n” elsődleges szélessége némiképp szűkebb az anyát megjelenítő „y”-énál, tehát utóbbi a hangsúlyosabb személyiség. Ugyanerre utal, hogy az „y” nemegyszer valamelyest magasabban helyezkedik el, mint az „n”: a gyermek magánál magasabbra helyezi anyját, mint afféle „kisfőnököt”. Ami önmagában nem lenne baj, csak hogy itt egy fiatal felnőtt ember írásáról van szó. A költő által a kapcsolatért mozgósított jelentékeny energiák jeleként ott találjuk az „n”-ben a szögesebb kötővonalat. Az „y” dőlése a tanult sztenderdnek megfelelő. Meglehet, a feszültség szembetűnőbb jelzései azért hiányoznak, mert kapcsolatuk az anya halála miatt korán egyoldalúvá vált, nem voltak ezzel kapcsolatos napi konfliktusok.

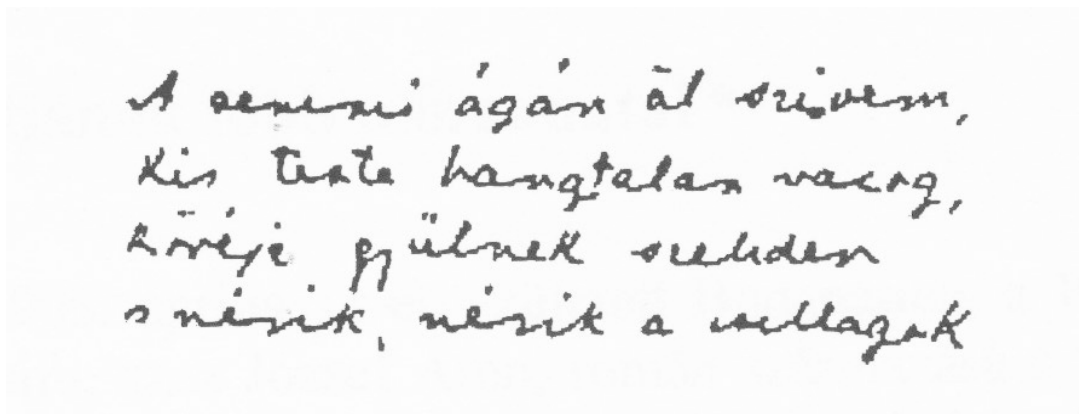

30. kép

Utaltunk már arra, hogy József Attila írásában fellelhetők a makacsságra, konfliktuskeresésre utaló jelzések. A kortársak memoárjaiból tudjuk, hogy kérlelhetetlen volt a vitákban, és sokan úgy sejtették: sosem kötött kompromisszumot, ha az igazáért kellett harcolnia. A konfliktushelyzeteket látszólag versengő módon vállalta, nem ismert kegyelmet a részletek szintjén sem. De ha belegondolunk az eddig leírtakba: tulajdonképpen azért volt olyan harcias, mert élete igazi nagy konfliktusait – a felnőtté váláshoz szükséges, koherens világkép kialakítását, a kapcsolatok kielégítő működtetését, a rendszeres pénzkereső munka adta társadalmi megbecsülés kivívását – egyáltalán nem tudta megoldani. Mondhatni: azokhoz elkerülő módon viszonyult. Hát valahol neki is „győznie” kellett – és hullámzó önbizalmának ezzel: a viták és radikalizmusok nyújtotta pótszerekkel kellett beérnie.

* * *

Vajon segíthetett volna rajta a tudomány, ha akkoriban előbbre tart? Segíthetett volna rajta bárki-bármi? És ha igen, vajon megszületett volna nem mindennapi életműve? Hiszen ha jól kereső banktisztviselő, vagy sikeres gazdálkodó, aki népes családi körben, jól működő kapcsolatok biztonságában élvezi mindennapjait, feltehetően sosem írja meg az *Altató-t*, *A Dunánál-t*, a *Külvárosi éj-t* és többi remekét. Sosem születik meg kozmikus magányáról a következő néhány sor:

31. kép

S hogy megér-e egy életmű egy életet? Erre a kérdésre valószínűleg sosem adhatunk megnyugtató választ.

Mellékletek

József Attila életútjának főbb mozzanatai *

József Attila 1905. április 11-én született Budapesten, a Ferencvárosban, a Gát utca 3-ban – Aron Josifu, azaz József Áron, román származású s a magyar nyelvet törő szappanfőző munkás és Pócze Borbála háztartásbeli gyermekeként. Testvérei közül három már korábban meghalt, a költő Jolán és Etel nevű nővéreivel nevelkedett. Miután a családfő 1908. július 1-jén elhagyta családját, az anya munkát vállalt: úri házakhoz járt mosni, vasalni, takarítani. 1910–1912 között Etelt és Attilát az Országos Gyermekvédő Liga nevelőszülőknél helyezte el, Öcsödön. József Attila itt kezdte az elemi iskolát, majd anyjához visszakérülve, gyakori költözései miatt a II. és a IV–V. osztályt az Ipar utcai fővárosi népiskolában, a III. osztályt a Mester utcai iskolában végezte, majd az Üllői úti polgári fiúiskolába került, ahol megszakításokkal három tanévet töltött el. A nyári szünidők egy részét édesanyja rokonságánál töltötte, Szabadszálláson.

Kilencéves volt, amikor kitört az első világháború, ami még nyomorúságosabbá tette az amúgy is szűkölködő család helyzetét, s ugyanebben az évben mutatkoztak meg a családfenntartó anyán a rákbetegség első jelei. Az Attilánál hat évvel idősebb Jolán Makai Ödön ügyvéd alkalmazottja lett, majd szerelmi kapcsolat alakult ki közöttük. Az ügyvéd segítségével 1917 novemberében a két fiatalabb József testvért egy monori menhelyen helyezték el, ahonnan Attila egy hónap múltán megszökött. Makai Ödön és József Jolán 1919-ben kötöttek házasságot. Az édesanya 1919 végén hunyt el, 1920 júniusától nagykorúságáig Makai Ödön lett József Attila gyámja. „Jobb körökben” Etát szobalányként, Attilát annak testvéreként mutatta be. Mindazonáltal támogatta is a jöreszű fiút: 1920-ban beíratta a makói gimnáziumba.

A költő első fennmaradt zsengéje 12 éves kora körül született; 1921-től kezdve pedig már folyamatosan verselt. Espersit János, a művészet- és irodalomszerető, mecénáskodó makói ügyvéd pártfogásának köszönhetően ismerte meg Juhász Gyulát, aki felfedezte a kamaszban rejlő, nem mindennapi költői tehetséget. Közbenjárása nyomán a szegedi *Színház és Társaság* című lap 1922. november 1-jén közölte József Attila két versét – akinek ezzel megkezdődött művészi pályafutása. Még ugyanezen évben Juhász Gyula előszavával napvilágot látott első kötete, a *Szépség koldusa*. Szinte rögtön ezután kilépett a gimnáziumból, s mivel gyámja válaszként szüneteltette anyagi támogatását, a VII–VIII. gimnázium anyagából összevont vizsgát tett. Közben újabb versei jelentek meg, ezúttal a *Nyugat*-ban. 1923-ban részt vett Juhász Gyula költői működésének negyedszázados jubileumán; itt ismerkedett meg Babits Mihállyal, Kosztolányi Dezsővel és Szabó Lőrincel. Érettségi vizsgáját decemberben, a budapesti Werbőczy gimnáziumban tette le (magyarból *elégséges* eredménnyel).

Érettségi után könyvügynökként, majd banktisztviselőként dolgozott, továbbá megúsott nyolc hónapi fogházat és 200 ezer korona pénzbüntetést, amit *Lázadó Krisztus* című verse miatt akartak rámérni istengyalázás vádjával – ám végül fölmentették. 1924 őszétől a szegedi Magyar

Királyi Ferenc József Tudományegyetem magyar-francia-filozófia szakán tanult tovább és bekapcsolódott a Szociáldemokrata Párt szegedi szervezetének munkájába, továbbá megjelent *Nem én kiáltok* című verseskötete. 1925-ben, a *Szeged* című lapban adta közre *Tiszta szívvel* című versét, melynek nyomán számos támadás érte. Horger Antal professzor, a szegedi egyetem dékánja eltanácsolta a tanári pályától. Ugyancsak 1925-ben ismerkedett meg az illegálisban élő Rákosi Mátyással és lépett be a Magyar Szocialista Munkáspártba.

1925 őszétől Bécsben, a Collegium Hungaricumban élt, év vége felé beiratkozott a bécsi egyetemre. A marxizmus klasszikusait olvasta és anarchista tanokkal ismerkedett. Részt vett a bécsi magyar emigráció irodalmi, szellemi életében; itt találkozott Kassák Lajossal, Németh Andorral és Déry Tiborral. 1926 nyarán Németh Andorral együtt hazatért Magyarországra, majd szeptember elején Párizsba utazott, ahol egyebek között Hont Ferencsel és Cserépfalvi Imrével tartott fenn rendszeres kapcsolatot. Novembertől a Sorbonne-on folytatta tanulmányait. 1926-ban, fenntartva anarchista nézeteit, tagja lett az Union Anarchiste-Communiste-nak. 1927-ben a Francia Kommunista Párt magyar szekciójával is kapcsolatba került.

1927 őszén beiratkozott a budapesti egyetem bölcsészkarára. 1928 első hónapjaiban szerelem szövődött közte és Vágó Márta között, akinek apja révén a polgári radikális körökhöz is közel került. Így barátkozott össze például Illyés Gyulával, Komlós Aladárral. 1929-ben újabb kötetet jelentkezett, *Nincsen apám, se anyám* címmel. Ugyanebben az időszakban Makai Ödön és József Jolán útjai elváltak; Makai Hódmezővásárhelyre költözött és feleségül vette Etát (később három gyermekük született). Jolán újra férjhez ment. A költő a nemzetiségi kérdésekkel és a falu problémáival foglalkozó Bartha Miklós Társaság tagjaként tevékenykedett tovább, rövid ideig egy nemzeti radikális lap munkatársa is volt.

1930-ban lépett be az illegális kommunista pártba, és költözött egy fedél alá Szántó Judittal. 1931-ben jelent meg *Dönts a tőkét, ne siránkozz* című verseskötete. Újpesten és Rákospalotán illegális szemináriumokat vezetett és egyéb illegális pártmunkákat vállalt. Az új könyvében szereplő *Szocialisták* című vers miatt osztály elleni izgatásért, a Vastag Margot-ról szóló Villon-ballada fordítása okán pedig szemérem elleni vétség miatt indult ellene eljárás; a következő esztendőben háromévi felfüggesztett börtönbüntetésre ítélték. Ám előbb még, szintén 1931-ben Dr. Rapaport Samu pszichológus arra kérte fel, hogy javítsa ki nyelvhelyességi és stílus szempontból *Ideges gyomor- és bélbajok keletkezése és gyógyítása* című könyvének kéziratát. Honorárium fejében a költő pszichoanalitikus kezelést kért és kapott – ez időtől fogva számítható József Attila pszichoanalízis iránti, haláláig tartó érdeklődése.

1932-ben, amikor az illegális párt vezetőit statáriális bíróság elé állították, a költő Illyés Gyulával és Szimonidesz Lajossal halálbüntetés elleni röpiratot szerkesztett, melynek példányait a rendőrség azonnal elkobozta. A három elkövető ellen a bíróság nemzetgyalázás vádjával indított eljárást. Mindazonáltal pozitív hozadéka is volt az 1932. évnek: ekkor jelent meg a *Külvárosi éj* című kötet.

1933-tól József Attila verseit több évnyi szünet után ismét közölte a *Nyugat*. Anyagi gondjai enyhítésére Baumgarten-segélyt kapott. Az illegális párttól mindinkább elhatárolódott, s részt vett a nemzeti kommunista párt megalakítási kísérletében. 1934-ben már szociáldemokrata szellemiségű írása jelent meg a *Szocializmus* című lapban. Szántó Judittól különköltözött, hosszabb időt töltött Hódmezővásárhelyen, majd az ősz folyamán tudta meg: a szovjet írókongresszusra nem őt, hanem Illyés Gyulát és Nagy Lajost hívták meg, ami meglehetősen lesújtotta. Az év legpozitívabb eseménye ismét egy kötet, a *Medvetánc* megjelenése volt.

1935-ben 1000 pengős Baumgarten „kisdíjat” kapott, a halálbüntetés ellen tiltakozó röpirat kapcsán viszont 200 pengő bírság kifizetésére ítélték. Megkezdte pszichoanalitikai kezeléseit Gyömrői Editnél, aki iránt heves szerelemre lobbant. Mindazonáltal ősztől kapcsolata megújult Vágó Mártával. Ignotus Pállal, Fejtő Ferencsel és Hatvany Bertalannal útjára indította a *Szép Szó* című folyóiratot, amely 1936 márciusában jelent meg először. 1936 nyarán végleg szakított Szántó Judittal, s az ősz folyamán lezárult kapcsolata pszichoanalitikusnőjével, Gyömrői Edittel is. Kezelését a továbbiakban Dr. Bak Róbert vállalta. Karácsony előtt megszületett utolsó verseskötete, a *Nagyon fáj*.

1937-ben, a *Szép Szó* által Thomas Mann tiszteletére rendezett felolvasóesten a költő ez alkalomra írott ünnepi ódájának előadását a Belügyminisztérium megtiltotta. Februárban ismerkedett meg szerelmes versei utolsó sorozatának ihletőjével, Kozmutza Flórával. Júliusban súlyos idegösszeomlása miatt a Siesta szanatóriumba utalták. Innen novemberben, a kezeléseket után Balatonszárszóra utazott – időközben megözvegyült Etel nővére panziójába. 1937. december 3-án este a szárszói vonatállomáson, egy tolató tehervonat alatt lelte halálát.

*Dr. Tverdota György életrajzi összefoglalója alapján; forrás: <http://www.emlekev>.

A kézíráselemzés során alkalmazott szempontok

Az elemzés alapvetően a grafológiai személyiségkép-készítésnél szokásos szempontrendszer alkalmazásával zajlott. Az eredményeket az ismertett kortársi leírásokkal és a Rorschach-teszt alapján készült pszichológusi szakvéleménnyel, valamint szükség esetén további visszaemlékezésekkel, tanulmányokkal vettem össze, illetve három jelentősebb életterületet komplex módon vizsgáltam (1. betegség 2. munkához és anyagi javakhoz való viszony 3. kapcsolatok).

Az íráselemzési eljáráshoz a költő különféle életkori szakaszokból származó 15 kéziratának másolatát használtam fel – így módomban nyílt arra, hogy párhuzamosan kísérjem figyelemmel az azokban fellelhető állandó sajátosságokat, illetve az idő függvényében bekövetkező változásokat.

Tekintettel arra, hogy az elemzéshez eredeti kézirat nem állt rendelkezésre, a másolatok pedig nem mérhetőek, a szokásos méréseknek nem mindegyikét lehetett alkalmazni. A lehetséges mérések elvégzése és kiértékelése mellett a globális változók következetes vizsgálatára kerül sor. A méreteket illetően a sztenderdhez viszonyított arányokat vettem figyelembe.

József Attila 1911-ben kezdte meg tanulmányait, vagyis az 1906–1936 közötti időszakban, amikor a magyar kisiskolások kalligrafikus szépírással sajátították el a betűvetés tudományát. Az elemzések során természetesen ennek sztenderdjeit tartottam szem előtt (55°-os jobb dőlés; 1:1,5:1,5 zónaarány; hosszú kezdő- és végvonal; relief; árkádos és szögkerülő kötésmód; csepp formájú olvások; egy kisbetűnyi szótáv; díszítettség; hosszú kezdő- és végvonal; árkádos kezdővonal; ¼ zónányi, a felső zóna felezőpontjától lefelé induló ékezetek a betűk tengelyében, rövid t-áthúzás a felső zóna felezőpontjánál).

Kutatásaim során a költő balkezességére vonatkozóan semmiféle adatot nem találtam, így az elemzések során jobbkezességet feltételeztem.

A felhasznált 15 kéziratmásolat eredeti példányainak adatairól és keletkezési körülményeiről

1. „Kedves Jócó!” megszólítással kezdődő, 2x4 sornyi szöveg, aláírás nélkül. Vélhetően 1916 körül íródott.

Amint az József Jolán soraiból kiviláglik: a költőt eleinte „praktikus” okok is vezették abban, hogy verselésbe fogjon: „*Attila öt elemít végzett, amikor elhatároztuk, hogy tovább tanul. Az Üllői úti polgári iskolába járt három éven keresztül. Ő is ugyanolyan nehézségekkel küszködött iskolás évei alatt, mint én. Könyve sohasem volt. A leckét csak úgy tudta megtanulni, hogy a szünetekben átolvasta padtársa könyvéből. Igen jó gyakorlat volt ez az emlékezőtehetség fejlesztésére. Otthoni dolgozatai nem a feladott tárgy körül alakultak ki, mert nem tudta, mint a magolók, a könyv szerint a feladott leckét. Úgy segített magán, hogy röviden megírta, amit tudott, és a kurta szöveget megtoldotta egy hosszú verssel.*

Így kezdett Attila első polgárista korában verset írni.

Nem tudom, hogyan fogadták tanárai ezeket a dolgozatokat, csak arra emlékszem, hogy minden irkát szorgalmasan teleírt versekkel. Később már a maga mulatságára, gyönyörűségére szedte rímekbe gondolatait, gyerekes vágyait, azután szépen lemásolta és átnyújtotta nekem.

»Kedves Jócó« – így hangzott az ajánlás becenevemem –, aztán következett a legeslegeső vers...

Attila a versért – no meg az ajánlási is honorálni kellett – kapott egy koronát, meg azt a könnyelmű ígéretet, hogy minden versért újabb korona jár neki. De annyi korona évszámra nem fordult meg házunkban, ahány verset írt Attila. A honoráriumot le kellett szállítani tíz fillérre, majd tucatonként tíz fillérre.” [65]

2. „Szépség-fák állnak illatokkal...” kezdetű vers *A kozmosz éneke* című szonettkoszorúból, összesen 14 sornyi szöveg a cím helyén számozva, aláírás nélkül. 1923-ban, valószínűleg tavasszal íródott.

József Attila ebben az időszakban a makói gimnázium színjeles tanulója volt. Néhány hónappal korábban, valamivel karácsony előtt jelent meg első kötete, a *Szépség koldusa* Juhász Gyula előszavával; költeményeit mind több lap közölte. 1923. április 16-án a *Nyugat* is lehozta három versét. Mindemellett az ezt megelőző egy év során kétszer kísérelt meg öngyilkosságot (köztudottan nem ezek voltak az első alkalmak; erről a témáról a betegségét tárgyaló fejezetben esik szó részletesebben). Májusban ő is elment Szegedre, Juhász Gyula negyedszázados költői tevékenységének ünneplésére; itt találkozott először személyesen Babitscsal, Kosztolányival és Szabó Lőrinnel. Az ünnepeltnek, atyai pártfogójának ajándékként *A Kozmosz éneke* című, új szonettkoszorúját adta át.

3. „Igen nagy szeretettel...” kezdetű dedikáció Vámbéry Ruzstemnek; aláírással. Az ajánlás dátuma: 1924. november 28.

Vámbéry Ruzstem jogász, polgári radikális publicista (a híres orientalista, Vámbéry Ármin fia), nagy szolgálatot tett az ifjú költőnek, aki ez idő tájt vehette kézbe második, *Nem én kiáltok* című kötetét. Védője volt, és sikerrel oltalmazta meg őt a rá váró komoly retorzióktól. Történt ugyanis, hogy miután József Attila 1923 nyarán összevont vizsgát tett a VII-VIII. osztályos

tananyagból, október 1-jétől a *Kékmadár* nevű folyóirat közgazdasági rovatvezetője lett. A lap az év végére megszűnt, ám addigra megjelent benne a költő *Lázadó Krisztus* című műve, amelyért bíróság elé kellett állnia. „*Még a múlt év júliusában történt, hogy József Attila, a legfiatalabb magyar költő vádlottként állt a budapesti büntetőtörvényszék Schادل-tanácsa előtt. A vád tárgya a költő »Lázadó Krisztus« című verse volt, amely még az azelőtti év októberében jelent meg a »Kékmadár« folyóirat hasábjain...*” – írta az esetről a *Dél-Magyarország* 1925. május 28-án. A cikk így folytatódik: „*A budapesti törvényszék Schادل-tanácsa, mint ismeretes, 8 havi fogházra és 200.000 korona pénzbüntetésre ítélte a költőt verséért. A királyi tábla az ítéletet megsemmisítette, új ítéletet hozott, amelyben azonban szintén bűnösnek mondotta ki József Attilát istengyalázás vétségében és ezért az enyhítő körülmények figyelembevételével egy hónapi fogházra ítélte. Védője, Dr. Vámbéry Rusztem az ítélet ellen semmisségi panasszal élt és a Kúriához föllebbezett. Ma érkezett meg Szegedre a királyi Kúria Ráth Zsigmond tanácsa által hozott ítélete ebben az ügyben, amely József Attilát az ellene emelt vád és következményei alól felmentette. A Kúria szerint: – A vád tárgyává tett költeményben mindenekelőtt nincsenek Isten ellen intézett gyalázó kifejezések. A költemény címe »Lázadó Krisztus« azért nem gyalázza Istent, mert e cím alatt a költeményből kitűnőleg a földi igazságtalanságok ellen lázadó embert kell érteni, aki az Isteni igazságosság megvalósulását kéri az Istentől.*” [66]

4. A „Tiszta szívvel...” című vers szövege; a címsoron kívül 4x4 sorból és aláírásból áll. Keletkezésének időpontja vélhetően 1925. február-március.

József Attila ekkor első tanévét töltötte a szegedi Magyar Királyi Ferenc József Tudományegyetem magyar-francia-filozófia szakán. Miközben még javában tartott előbb említett pere, 1925. március 25-én, a Szeged című folyóiratban megjelent jókora botrányt kavaró, „*Tiszta szívvel*” című verse. Március 30-án már tanára és dékánja, Horger Antal nyelvész professzor színe előtt állt, aki két tanú jelenlétében eltanácsolta őt az intézményből, illetve a tanári pályától. Ezután olyan fordulat következett, amilyenek kevés eltanácsolt egyetemista örvendhet: a költő – jórészt nagyobbik nővérének férje, Makai Ödön támogatásával – Bécsben folytathatta tanulmányait; igaz: szerény körülmények között. A sógorától többé-kevésbé rendszeresen érkező pénzküldemények mellett egyebek között újságot árult, illetve Lábán Antal, a Collegium Hungaricum igazgatója segítségével tanítványokat fogadott. Az osztrák fővárosban a magyar emigráció sok neves személyiségével kötött ismeretséget. Köztük Ignotus Pállal, aki a *Nyugat* 1926. szeptemberi számában ismét leköszölte, sőt: méltatta is a „*Tiszta szívvel*” című költeményt.

5. „Azt hiszem, ezekkel adósságaim...” kezdetű levélrészlet; 24 sor, megszólítás és aláírás nélkül. A Vágó Mártának írott levél 1928. szeptember 30-ai keltezésű.

Vágó Márta – Vágó József közgazdász és közgazdasági szakíró leánya – 1928 első hónapjaiban ismerkedett meg a költővel. Korábban Kari Jaspers filozófus előadásait hallgatta Heidelbergben. József Attila, aki bécsi tanulmányai után a Sorbonne-ra járt, másfél évi párizsi tartózkodás után, 1927 őszétől a budapesti egyetem bölcsészkarára iratkozott be. A 23 éves költő szerelemre lobbant Márta iránt, és viszonzásra találva mielőbbi házasságot sürgetett, ami végül köztudottan meghiúsult. Az elemzett szövegrészlet még a szerelem ígéretes periódusában született levelek egyikéből származik.

6. „Lassan, tűnődve...” címmel kezdődő, 3x4 soros versszöveg, aláírással. 1933 márciusában íródott.

A „*Reménytelenül*” című költemény első része, melyből e tanulmány címét kölcsönöztem, már egy merőben más periódust tükröz. Az időközben eltelt néhány év alatt a költő újabb köteteket jelentetett meg (*Nincsen apám, se anyám* – 1929; *Dönts a tőkét, ne siránozz* – 1931; *Külvárosi éj* – 1932), belépett az illegális kommunista pártba és összeköltözött Szántó Judittal (1930). *Szocialisták* című verse miatt osztály elleni izgatásért, a Vastag Margot-ról szóló Villon-ballada fordítása okán pedig szemérem elleni vétség miatt nyomozás indult ellene, később a bíróság „*Lebukott*” című verse miatt nemzetgyalázás vádjával is illette (mindhárom eset viszonylag szerencsésen zárult: a szemérem elleni vétség vádját végül elejtették, izgatásért 8 napi fogházra ítélték, majd ezt az ítéletet 3 évre felfüggesztették, a nemzetgyalázás vádja során a mentő körülményeket figyelembe véve 50 pengő pénzbüntetéssel sújtották).

7. „Akár egy halom hasított fa...” kezdetű, 15 + 2 + 6 + 5 sornyi versszöveg, cím és aláírás nélkül. 1933-ban, vélhetően az év első hónapjaiban íródott (egyek források szerint 1934-ben).

A „*Magad emésztő...*” kezdetű, Babitshoz szóló „engesztelő” vers születésének előzményeiről tudni kell: József Attila 1930. január 10-én *A Toll* című folyóiratban megsemmisítőnek szánt kritikát írt Babits, a *Nyugat* főszerkesztője legújabb kötetéről. Amint arról a Sulinet digitális órák internetes oldalain olvashatunk: „*A Nyugat 1929. december 1-jei számában Németh László tollából vállveregető kritika jelent meg a Nincsen apám se anyám című kötetéről, amiért a költő elsősorban Babitsot hibáztatta. Babits ellen hangolta az is, hogy szolidaritást vállalt korábbi pártfogójával, Ignotusszal. E sérelmeket kívánta József Attila viszonzni, amikor közzétette A Toll című lap 1930. január 10-i számában „tárgyi kritikai tanulmány”-át Babits Mihály új, Az istenek halnak, az ember él című verseskötetéről (ezt utóbb különlenyomatként is terjesztette).*” [67]

A költő 1933. január 28-án szociális helyzetére hivatkozva Baumgarten-segélyért folyamodott Babits Mihályhoz, akinek az alapítvány kurátoraként döntő szava volt abban, kik kapják meg azt évről évre. Babits nagyvonalúságáról tanúskodik, hogy az említett előzmények után József Attila hozzájutott az összeghez (és hogy, hogy nem: éppen ekkortájt született meg a fenti, Babitsot engesztelő vers). Ráadásul áprilisban, sokéves kihagyás után a *Nyugat* ismét verseket közölt József Attilától.

A költemény egyik érdekessége, hogy negyedik szakaszának első öt sorát a költő egy az egyben átemelte az 1933–34 fordulóján megjelenő, „*Eszmélet*” című versciklusába.

8. „Altató” című vers, 5x4 sor, aláírás nélkül. 1935 februárjában született.

Ekkorra József Attila mindinkább elhatárolódott az illegális párttól s részt vett a nemzeti kommunista párt megalakítási kísérletében. Egy évvel korábban Szántó Judittól különköltözött, hosszabb időt töltött Hódmezővásárhelyen, majd az ősz folyamán tudta meg: a szovjet írókongresszusra nem őt, hanem Illyés Gyulát és Nagy Lajost hívták meg, ami meglehetősen

lesújtotta. Megjelent egy újabb kötete, a *Medvetánc*. 1935-ben 1000 pengős Baumgarten „kisdíjat” kapott, a halálbüntetés ellen tiltakozó röpirat kapcsán pedig ítélet született: 200 pengő bírság kifizetésére ítélték.

Megkezdte pszichoanalitikai kezeléseit Gyömrői Editnél.

9. „...mondta volna legföljebb...” kezdetű, Gyömrői Editnek szóló levél részlete, 22 sor, megszólítás és aláírás nélkül. 1935 tavaszán vagy nyarán keletkezhetett.

Gyömrői Editet nagybátyja, Hollós István elmeorvos ismertette meg Freud tanaival. Költői tevékenységet is folytatott. Sikertelen házassága és fia születése után 1920-tól Bécsben dolgozott esernyőüzemi munkásként, majd könyvesbolti eladóként. 1923–33-ban Berlinben élt, filmgyári ruhatervező volt, kommunista pártlapot szerkesztett; tolmácsolt. 1929-ben analitikus kiképzést kapott Ottó Fenichel vezetésével. 1933-ban költözött ismét Budapestre, ahol pszichoanalitikus gyakorlatot folytatott.

1935 elejétől József Attilát is kezelte. (Később, amikor a zsidótörvények miatt praxisát nem folytathatta tovább, a második férjével Ceylonban telepedett le; doktorátust szerzett keleti filozófiából, faliszönyegetek és képeket szőtt. Férje halála után egy angol Shakespeare-tudóssal kötött újabb házasságot; Londonba költözött és nyolcvanéves koráig folytatott pszichoanalitikus gyakorlatot, valamint az Anna Freud Intézetben analitikusokat képzett ki.) Amikor találkoztak, József Attila már „alig várta”, hogy ismét lángolva rajonghasson valakiért. Hiszen már az előző év júniusában, az írók Gazdasági Egyesülete (IGE) által Lillafüreden megrendezett íróhéten is beleszeretett egy válófélben levő, csinos asszonyba, Marton Márta művészettörténészbe – akkor írta az *Ódá*-t és féltékenységében ekkor kísérelt meg öngyilkosságot élettársa. De Szántó Judit szerint nem ez volt az egyetlen eset – már korábban, 1934 elején is szerelembe esett egy rövid időre: „...január táján megjelent egy orvosnövendék a ... kávéházban, írók után szaglászva... megállapodott József Attilánál. Mi kellett József Attilának? Hogy hagyják beszélni. És a nő hagyta. Csak néha egy ah, vagy oh, egy dicsérő jelző és Attila már futott volna utána a világvégére is. A nőért nem volt rest két héten keresztül korán felkelni és a Japánban beszélgetni. Én erről nem tudtam, korán munkába jártam, sőt egyszer, ahogy a szomszédoktól tudomást szereztem, nálunk is fenn járt.” [68]

Az előtörténet után a folytatás is jól ismert: a költő beleszeretett új analitikusába és hevesen ostromolta, míg viszonzatlan érzelmei végül gyűlöletbe, agresszivitásba csaptak át. A levél tartalma elárulja: írásakor József Attila még bízott abban, hogy vágyainak tárgya az övé lehet.

10. „T. C.!” megszólítással kezdődő levélrészlet, bevezető sorokkal + 24 sornyi terjedelemben, aláírás nélkül. 1936 elején íródhatott.

1936 februárjában jelent meg a *Szép Szó* első, márciusi száma. József Attila Ignóus Pállal és Fejtő Ferencsel közösen, 1935 őszén kezdte meg az előkészítő munkálatokat báró Hatvany Bertalan, és Cserépfalvi Imre könyvkiadó támogatásával. A 10. számú kéziratmásolat az elkötelezetten antifasiszta, baloldali szellemű *Szép Szó* programjának piszkozatpéldányáról készült. A költő az elmúlt nyáron költözött el végleg Szántó Judittól.

Analitikusáról, Gyömrői Editről megtudta: vőlegénye van. Emiatt jó ideig bosszút forralt ellene, egyebek között kuruzslásért akarta följelenteni, de szándékától egy influenza végül eltérítette. Vágó Mártával pedig, aki közben elvált, majd ismét Budapestre költözött (miután éveken át Berlinben élt a férjével) és részt vett a *Szép Szó* készítésében, ezúttal intim kapcsolata alakult ki.

11. „Nagys. As.!” kezdetű, 3 sor + megszólítás + 26 sor terjedelmű levélfogalmazvány. A címzett Hirsch Albertné, a kézirat 1936. október 5-én készült.

„Bécsből – egy szörnyű nyomortanyáról, ahol négy hónapig lepedőm sem volt – egyenesen a Hatvany Kastélyba kerültem vendégnek, Hatvanba, majd a ház asszonya, Hirsch Albertné ellátott útiköltséggel és a nyár végeztével Párizsba utaztam. Itt beiratkoztam a Sorbonnera. A nyarat a délfanciaországi tengerparton töltöttem egy halászfaluban” – írta József Attila 1937 februárjában, amikor az Első Magyar Papíripari Részvénytársasághoz magántisztviselői állásért folyamodva önéletrajzot kellett beadnia (ez utóbb *Curriculum vitae* néven vált ismertté). [69] Hirsch Albertné, a báró nővére igen megkedvelte József Attilát s miután a hatvani nyári kastélyban jó ideig vendégül látta, biztatta, hogy Párizsban próbáljon szerencsét. Ehhez részben útiköltséget adott neki, részben pedig a zsidó hitközségtől szerzett támogatást számára.

Hozzá fordult tehát József Attila tíz esztendővel később, 1936 októberében, hogy elvált felesége (azaz: volt élettársa, Szántó Judit) részére anyagi segítséget kérjen.

12. „Kivül-belől” kezdetű, cím és aláírás nélküli vers-kézirat 8x3 sorral és a jobb margón további 4x3 sorral. 1936-ban készült.

1936 karácsonyán, a könyvhéten látott napvilágot József Attila utolsó kötete, a *Nagyon fáj*. Ennek címadó verse a „Kivül-belől” kezdősorú költemény. „Az Edit-szerelemből táplálkozó versek kiemelkedő darabja...” – írja róla Alföldy Jenő irodalomtörténész. [70] A költő ettől az időszaktól kezdve közeli ismerősei számára is mind kiismerhetetlenebbé vált.

13. „Csak most értem meg” 2 oldalnyi verskézirat 4 x 3 + 4 x 3 sornyi terjedelemben, cím és aláírás nélkül. 1937 júniusában keletkezett.

Az előzmények között megemlíthető: a vers születésének évében látogatott Budapestre a *Szép Szó* meghívására Thomas Mann. 1937. január 14-én, a folyóirat által szervezett esten azonban József Attila nem olvashatta fel Thomas Mannhoz írt üdvözlő ódáját, mert azt a hatóság betiltotta. Állapota tovább romlott. Idegösszeomlása miatt új analitikusa, Dr. Bak Róbert – Hatvany Bertalan támogatásával – január végén beutalta a Siesta Szanatóriumba, ahol néhány hetet töltött. Vágó Márta meglátogatta s beszámolója szerint a költő részint intim együttlétre próbálta rábírní, részint Flóra-verseket szavalt neki. Beköszöntött tehát az új szerelem, Kozmutza Flóra személyében. A költő ismét házasodni vágyott (már második személyes találkozásuk alkalmával megkérte Flóra kezét), magántisztviselői állásra pályázott az Első Magyar Papíripari Részvénytársaságnál, tisztos „civil” életet akart; az újrakezdés lehetőségét látta szerelmében. Erről tanúskodik az elemzett kézirat tartalma is.

14. „Drága Flóra!” megszólítással kezdődő, 8 soros levélrészlet, aláírás nélkül, Kozmutza Flórának, 1937. augusztus 8-ai dátumozással.

Ez évben a március és az április a szerelmes találkozások jegyében telt, akkor Flóra megbetegedett, súlyos szívizomgyulladásal kórházba került, ahonnan csak május végén engedték ki – akkor pedig Mátraházára kellett utaznia regenerálódni. Sűrű levelezés következett, ám József Attila többszöri ígérete ellenére sem látogatta meg szíve választottját. Az orvosok további pihenést rendeltek Flórának, aki Tihanyba utazott, ám előtte tíz napot töltött Pesten, és csaknem naponta találkozott a költővel. József Attila beszámolt arról, hogy állást keresve újabb helyekre adta be a *Curriculum vitae*-t, no és ismét sürgette a házasságot. Flóra július 4-én Tihanyba utazott, és várta hódolója leveleit, illetve őt magát, hiszen József Attila rövid időn belül látogatást ígért neki. Ám csak néhány hét múlva érkezett tőle levél, a Siesta Szanatóriumból. Azután ismét rendszeres levelezésbe fogtak. Az elemzett kézírás az ekkor írt levelek egyikének részlete, amely gyógyszeres hatás alatt született: „*Drága Flóra! Nem tudom, hol áll a fejem. Tele vagyok hypnoticumokkal. Én csak arra tudnék megesküdni, ébren és álmodva, hogy mi szeretjük egymást. Látja, lefelé mennek*” /a betűim/. [71]

15. „...hát sem ettől...” kezdetű, 14 sornyi levélrészlet, név-kezdőbetűs aláírással. Keletkezésének dátuma: 1937. augusztus 20.

Ez a levél is a költő Siesta Szanatóriumban való tartózkodása alatt íródott. Flóra szeptembertől rendszeresen fel is kereste ott József Attilát, kivéve azokat az időszakokat, amikor a kezelőorvos, Dr. Bak Róbert megtiltotta a látogatást. Bent járt nála november 4-én is, amikor kiengedték, majd elkísérte őt és József Jolánt a Déli pályaudvarra, ahonnan azok Szárszóra utaztak. November 28-án meglátogatta nővéreinél. „*Karácsonykor esküszünk!*” [72] – kiáltotta utána búcsúzaskor József Attila. December 4-én értesült halálhíréről és kapta meg hozzá intézett utolsó levelét.

Kéziratmásolatok

A só sója Kedves Joci!
De szeretnék gasdag lenni,
Egy szer utas ültet emi.
Só ruhába járnai kelni,
Sőt forintok peng lennemi.
Nig a cukor e. sója ropogóskivá,
S ruhákunk untrigatvára
Sóskanál kinnk párnok,
Só sólga van Cetti Cenni k

1. írásminta: „Kedves Joci!”, 1916 körüli

3.

Szépség-fák állnak illatokkal minden,
Lombjuk örök, tél sem keltette el,
Ha ~~fényes~~ ragyogó búbanat-pehely,
Ha szomorúan tél borong a berken,

Hoza diis istenkés ősi fenyvesekben
Karácsonyokra is díszítve fel
Mindet kis ágat, hajnaton ha kel
Komoly nap is, ragyogva fényesebben.

Ylpenkor két gonosz pítányerek,
Hédoval piposlik tátra-nyitog szájuk,
Ismael a hóbul él, füstös bábul

És hógolyós, míg messze munka van,
Göb költ lobot issadlan kempes,
Dübörög gépváros sugó ágam.

#

Igen nagy szeretettel
Vámbery Gusztáv Bátyámnak.
Szegedtől, 1924. nov. 28.

Jászapula

3. írásminta: „Igen nagy szeretettel...”, 1924

Tiszta szívvel

Nincsen apám, se anyám,
se iszám, se hasám,
se bölcsőm, se szentföldöm,
se csókóm, se szexelóm.

Harmadnapja nem eszek,
se sokat, se keveset,
Húszszentelendőm halálom,
Húszszentelendőm eladom.

Hogya nem kell senkinek,
Hát az ördög veszi meg.
Tiszta szívvel betörök
Ha kell, emberek is ölök.

Elfognak és felkötnek,
szóltak földdel elfödnek
I halált hozó fü terem
Gyönyörű nép szivemen.

[Signature]

ht linem, ezekkel adósságaim leüllestetek. Komot szeret
 itni nem érdem - talán, ha napom szeret, néked, de csak
 néked, csak még. Gy megamom is lehet az anyósod.

A gondolat megöli az érzelmeket, az szenvedé-
 imet is megöli. Tudod, hogy a szellem nem érelem,
 hanem lényegileg valami más? Hogy nem lehet az? Hi-
 nen, ha gondolkodom sem szeretlek kevesebb is ide té-
 telem logikusan következik az előbbiekből. És
 gondolkodni jó, akkor is, ha az embernek a keze-
 lába sajog. Kicsikém, minden meghal bennem,
 mert minden rossz, a virágos fák oldalán
 kard lóg, de téged szeretni is gondolkodni jó.

Mélti, szeret-e téged az Isten? Gondolkod-
 tal-e már sen? Engem napon napon szeretlek,
 mert minden rossz, de bennem nem marad
 meg rossznak, ha fájdalommá válik. Kicsim,
 ofionerellen volt nekem mindig, ami sívsem-
 be hurokát sálór alá is szeret halottnak fek-
 srik ott. És napon sok rosszat tehettem én, hogy
 most annyira tudom, mi a Rossz, de mégsem
 tehettem annyit, hogy a Rossz felpályán egészen,
 mégis jobb voltam, mint rossz aságaim, mert
 csak is juthatott sötétségemmel az az érdeklődés
 hogy megismerhetem, de én meg is kümbölyöt.

Lassan, tünödve

A ember végül komoly,
Három, véres síkra is,
sietés merengve is okos
fejével biccent, nem siet.

En is így próbálok csatlakozni
néhány sietésni könnyűen,
múltkori fejre = szabvány
jártok a végére csatlakozni.

A szemem ágán át sietem,
kis teste hangtalan vasra,
körüli pülnek sülken
s sietik, sietik a csatlakozni

Josyf Kálmán

Altató
2 2 2

Lehungya két szemét az ég,
lehungya sok szemét a ház,
dunna alatt alrik a rét -
aludj el szépen, kis Balázs.

Lábára lehajtja fejét,
alrik a borsó, a darázs,
vélalrik a tűnimőgés -
aludj el szépen, kis Balázs.

A villany is alrik,
a víz szendereg a
~~alrik a vízben~~ robogás -
álmában csörgel egy picit -
aludj el szépen, kis Balázs.

Alrik a szék a kabát,
szunyadvik a szakadás,
máma már nem szabad. továb -
aludj el szépen, kis Balázs.

Trendit a lapda, meg a sip,
az orsó, a kirándulás,
a jó cukor is alrik -
aludj el szépen, kis Balázs.

mondta volna legfölből... de nem lehet...
benne... de nem lehet...
is... a... a maga..."

Édit, nem igaz, hogy nem ismerem a Kácsi
területet az országban - már ismerem. De ez
maga kére. Azt akarom, hogy maga önjelöltsen
tölem kemény, munkát, vagy alkalmat, vagy
azt akarom, hogy önjelöltsen nevelésről minden
formában. Én tudok mindenről a kaitálusi,
de ez az, amit kérek: magától válasszon. Nem
kivételnek én Édit, magától, sőt Esten önjelöltsen
töle, hogy maga azt mind a nevelés, hogy nevelés,
szellemi, logikai dolgot, hogy az az - nem,
az kellene hogy önjelöltsen a nevelésről a
nevelés, a kére, a fogalmak, mint az új
nevelésről a nevelés, az új nevelés
nevelés. A maga nevelés a nevelés teljes
nevelésről a nevelés, Édit, hiszen
nem az a nevelés nevelés, mint az az
hiszen, hogy az ember a nevelés, az az az
nevelés, a nevelés nem a nevelés, hanem
nevelés. Hol is a nevelésről a nevelés

T. C.!

Karoldein

Tinlellet kritizük, hogy az én pesszimista
szemléletű írásom, megjelölés érdekében, a többi szem-
lélet adunk ki

T. C.!

émen,

Tinlellet és T. C.!

nehézségeiben.

Programunk röviden

T. C.!

akorjuk akor napvilágra hozni azt az ember
szemléletét
öntudatos, mely a világnak fellegé szök a
telkek meljére kinyit.

[Törvényszék, de nem mindegyikre az új igazságo-
kat keresünk, inkább régi tudományok kiválasztásunk
szokásai] Irány formadalmi elhatározásunk: szabá-
los jelentésük értelmezés, használat és szabályok.

Törvényszék, melyet négy főbb a parda-
nyban jelöltek meg: elöljáró, megjelölés, utasítás
készségek nem váltak meg az emberiséget, amit pedig
törvényszék jelölésnek tekintett, hanem maga is feltör-
tött a szabályok alapjait meg fogalmi kettőségek
a kettőségek által az új társadalom fejlettségét tük-
rözi vissza. A társadalom elvontabb régi szemléletét,
melyet sok nemzeti gondolatunk, csak azt nem,
hogy kettőségek által volna, hogy ne kívánunk volna
minden emberiség-feladatunk megoldani. Keresük
emberiséget a schizofrenia köztudat metatja. Kettős-
retti öntudat, az öntudat, az öntudat, az öntudat, az öntudat
teljes megakadályozás, melyet saját
alkotásai, a tudomány, az irodalom, a művészet, az
ipar és végül az egész technika világban elphelölnek
mint valaha. A törvényszék anélkül felleg-
zésünkkel, irásainkkal, gondolatainkkal, értelmes-

Kivül = belül
Lelki kedő halál előtt,
mint valami megriadt egérke,

amely bevult,
a személynél, vagy menekült,
konvulzió, kóma, térd.

Minden egyből
nemzedékek megalkotás, a késő kőkorszak
bár anyagának megértés, te bator!

2. leírás:
Képzés akadt,
és nő, ki élt a navakát
és a nagy ellököt megálta.

Minden kezem
ifjú, az élet
elcsúszkált. Újra kezem
főnök, fájdalmas kicifráson,

mint a görög
Kerében a csörpő szeg
ha magja = kagylóval rárta.

Mit kellene
Tenni érte és ellene?
Kitalálom, ha Kitalálom!

Hin Kitarit
a világ ipis, upis, akis
a nagy kábit, rettentő a álom.

Kimozdulok a murej is
mint ölel
minden, ahm amirre bel
mely őt az, nevesek a vég,
mely el nem felelt a nagy is.

Kettős telor
Kettős kérés, amirre kell
ki nevet a fém imitációk
a fém, megkötés
mint anyján, gémszélén
a mikroskopos néző urak.

Csak most értem meg az apámat
aki az igaz tiszta
mekkővel Amerikának.

— leszok

Ugy is az az az csak teesetek,
hisz batyutal odanál,
hisz jó munkát röp pém teesetek.

— nem fanyalodott p

Az edén nem volt egy nál bókra
ezen után emlékez
és hirt a hegyező habokra.

—
Elhagyta bölcsen a családját —
azt, mert keményen keres,
a szeméti őt ne áldják

Drága Flóra!
Núna tindaum, þú og
þjónn. Tíle mátt
þyggja ríttur
þu rak á mat á
- feskáttu, alvæm
Ámódna, þó þú mi su-
rettjök á þmódna. Katja
Vpúll e trott

hát sem ettől és sajnos más-
tól sem félek, kettő be-
csuknak a boldokok közi-
ott sem fogok enni,
annál sem enni el
semmi. Vagyon
névtelen, ha magát
magam mellett tudna
átvitt és közeje este-
lumben egy asszint. Talán
nem is kellene így el-
tűnöm, ha maga mellett
válna

Vagyon névtelen ~

aug. 20.

Grafológiai kifejezések magyarázata

Alapvonal

A sor-, illetve szóalapvonal olyan képzetes vonal, amely a sor- illetve szó betűinek középső zónás legalsó pontján (alsó érintőpontján) halad át. Lehet egyenes, mereven egyenes, hullámos, domború, homorú, egyenetlen, illetve úgynevezett cseréptört alakú, lehet a vízszinteshez képest felfelé vagy lefelé irányuló.

Árkád

Alul nyitott, felül zárt, íves vonal.

Dőlésszög

A betű dőléstengelyének vízszintessel bezárt szöge. Lehet álló, különböző mértékben jobbra vagy balra dőlő, illetve szabályos és szabálytalan.

Értékmérték

Kis „a” betű oválját követő, ahhoz kapcsolódó kötővonal testhez közelítő mozgással létrehozott, egyenes vonalszakasza. Lehet egyező méretű, illetve magasabb vagy alacsonyabb az oválhoz képest, képződhet rajta plusz hurok, illetve hiányozhat is.

Fonalasság

Hullámvonalszerű formaképzés.

Girland

Felül nyitott, alul zárt, íves vonal. Gyakran jelenik meg pl. az n, m betűknél.

Hurok Önmagát metsző, zárt területet képző, íves görbe.

Grafológia Az írásszakértés egyik ága. Vizsgálatának tárgya a grafikum (a rajz, a firka, de leginkább a kézírás), melynek egyéni jellegzetességeit vizsgálja, és a tanult sztenderdtől való eltérések alapján von le következtetéseket a személyiségre nézve.

Írásmező

Beírt felület az íráshordozón.

Írássztenderd

Koronként, nyelvenként és országonként különböző betűmintakészlet és kötésmód, melynek alapján az iskolákban a gyermekeket írni tanítják.

Kötésmód

A betűk és betűelemek közötti vonalak, valamint további módosulatok alakja. Alaptípusai: árkádos, girlandos, szöges, fonalas.

Kötöttség

A kötővonalak mennyisége, aránya a kézírásban.

Kötővonal

Betűket vagy betűelemeket összekötő vonal.

Ligatúra

Betűösszevonás egyszerűsítéssel, amely önmagában nem, csak szövegkörnyezetében értelmezhető.

Nyomás

Az írófelületre kifejtett nyomóerő.

Ovál

Sztenderd szerint kör alakú vagy ovális, zárt területet képző, íves görbe.

Paráf

Aláírásban megjelenített plusz íráselem, toldalék, amely alapvetően nem tartozik az aláíráshoz (pl. aláhúzás, pont a név után stb.).

Plusz hurok

A sztenderd szerint hurok nélküli betűkben megjelenő hurokelem.

Szár

Testhez közelítő mozdulatból származó, sztenderd szerint egyenes, többzónás vonal.

Szögesedés

Mozdulatmegállítással és -irányváltással létrehozott vonal töréssel.

Szublímált hurok

Metszés nélküli hurokszár, melynél a lefelé irányuló írásmozgást rögtön jobbra felfelé, a középzóna felé tartó váltja fel.

Törzsvonal

Testhez közelítő mozdulatból származó, sztenderd szerint egyenes, egy- vagy többzónás vonal.

Zónák

A kézírás függőleges térbeli tagozódását jelző, képzetes sávok: alsó, közép- és felső zóna. Egyzónás betű pl.: a, o, i, kétzónás pl.: j, l, g, háromzónás: f.

Források

- [1] Juhász Ferenc: Sójaj. József Attila: Hazám. Válogatott kötet előszava, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1956
- [2] www.freeweb.hu/ocsod/jozsefattila.htm
- [3] József Jolán: József Attila élete, 46-47. o. Kiadó: Makai Ádám, 1999
- [4] www.freeweb.hu/ocsod/jozsefattila.htm
- [5] Galamb Ödön: Makói évek. József Attila Emlékkönyv, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1957
- [6] Espersit Mária: József Attiláról. József Attila Emlékkönyv, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1957
- [7] Cserépfalvi Imre: Találkozás és búcsú. József Attila Emlékkönyv, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1957
- [8] Hont Ferenc: Szeged-Budapest-Párizs. József Attila Emlékkönyv, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1957
- [9] Nagy Lajos: József Attiláról. Csillag, 1955. április
- [10] Vas István: József Attila. Nehéz szerelem. A félbeszakadt nyomozás, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1983
- [11] Fábrián Dániel: József Attila a Bartha Miklós Társaságban. József Attila Emlékkönyv, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1957
- [12] Déry Tibor: József Attila. Korunk, 1938. január
- [13] Ignóus Pál: Költő és a halál. Szép Szó, 1938. január-február
- [14] Kodolányi János: József Attiláról. Magyar Élet, 1938. szeptember
- [15] Illyés Gyuláné: József Attila utolsó hónapjairól, 42. o. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1987
- [16-17] Illyés Gyuláné: József Attila utolsó hónapjairól. 42–43. o. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1987
- [18-19] Dr. Bagdy Emőke: „Majd eljön értem a halott” József Attila befejezetlen személyiségvizsgálatáról. „Miért fáj ma is?” Az ismeretlen József Attila. Szerk.: Horváth Iván, Tverdota György. Balassi-Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1992
- [20] Mórocz Zsolt: A legenda oda... Retusálás nélkül: portrévázlat József Attiláról www.hitelfolyoirat.hu/0409/essze.html – 164k-
- [21] Vágó Márta: József Attila, 117. o. Noran Kiadó, 2005
- [22, 23] József Jolán: József Attila élete, 5–6. o. Kiadó: Makai Ádám, 1999
- [24] József Jolán: József Attila élete, 8. o. Kiadó: Makai Ádám, 1999
- [25] József Jolán: József Attila élete, 11. o. Kiadó: Makai Ádám, 1999
- [26] József Jolán: József Attila élete, 48. o. Kiadó: Makai Ádám, 1999
- [27] www.szexualpszichologia.hu
- [28] József Jolán: József Attila élete, 85. o. Kiadó: Makai Ádám, 1999
- [29] Michael Cole-Sheila R. Cole: Fejlődéslélektan, 111. o. Osiris Kiadó, 2003
- [30] Vágó Márta: József Attila, 279. o. Noran Kiadó, 2005
- [31] József Attila: Öngyilkosság? József Attila összes versei. Akadémiai Kiadó, 1984
- [32] Espersit Mária: József Attiláról. József Attila Emlékkönyv, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1957)
- [33] József Jolán: József Attila élete, 141. o. Kiadó: Makai Ádám, 1999
- [34] Szántó Judit: Napló és visszaemlékezés, 130. o. Múzsák Közművelődési Kiadó-Petőfi Irodalmi Múzeum, 1986)
- [35] Illyés Gyuláné: József Attila utolsó hónapjairól, 110. o. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1987
- [36] Vágó Márta: József Attila, 309-310. o. Noran Kiadó, 2005

- [37] Németh Attila: József Attila pszichiátriai betegségei, 38–39. o. Filum Kiadó, n.a.
- [38-41] epa.oszk.hu/00000/00016/00106/050615.htm – 60k
- [42] Németh Attila: József Attila pszichiátriai betegségei, 83. o. Filum Kiadó, n.a.
- [43-45] Ronald J. Comer: A lélek betegségei / Pszichopatológia, 252. o. Osiris Kiadó, 2003
- [46] Ronald J. Comer: A lélek betegségei / Pszichopatológia, 229. o. Osiris Kiadó, 2003
- [47] Ronald J. Comer: A lélek betegségei / Pszichopatológia, 474. o. Osiris Kiadó, 2003
- [48] Vágó Márta: József Attila, 131–132. o. Noran Kiadó, 2005
- [49] Vágó Márta: József Attila, 143. o. Noran Kiadó, 2005
- [50] Vágó Márta: József Attila, 217-218. o. Noran Kiadó, 2005
- [51] Vágó Márta: József Attila, 203. o. Noran Kiadó, 2005
- [52] Fodor András: Így élt József Attila, 183. o. Móra Könyvkiadó, 1980
- [53] Vágó Márta: József Attila, 181. o. Noran Kiadó, 2005
- [54] www.sulinet.hu
- [55] Szántó Judit: Napló és visszaemlékezés, 102. o. Múzsák Közművelődési Kiadó-Petőfi Irodalmi Múzeum, 1986
- [56] Vágó Márta: József Attila, 100. o. (Noran Kiadó, 2005)
- [57] Szántó Judit: Napló és visszaemlékezés, 104. o. (Múzsák Közművelődési Kiadó-Petőfi Irodalmi Múzeum, 1986)
- [58,60] Mórocz Zsolt: A legenda oda... Retusálás nélkül: portrévázlat József Attiláról www.hitelfolyoirat.hu/0409/essze.html – 164k -
- [59] Bányai László: Négyszemközt József Attilával, 77. o. Körmendy Könyvkiadó, 1943
- [61] Börcsök Mária: Romeo és Rozália, 24. o. CET Belvárosi Könyvkiadó, 2005
- [62] Mórocz Zsolt: A legenda oda... Retusálás nélkül: portrévázlat József Attiláról www.hitelfolyoirat.hu/0409/essze.html – 164k -
- [63] Ronald J. Comer: A lélek betegségei / Pszichopatológia, 561. o. Osiris Kiadó, 2003
- [64] Szántó Judit: Napló és visszaemlékezés, 93. o. Múzsák Közművelődési Kiadó-Petőfi Irodalmi Múzeum, 1986
- [65] József Jolán: József Attila élete, 79–80. o. Kiadó: Makai Ádám, 1999
- [66] www.delmagyar.hu/cikk.php?id=196&cid=90146 – 39k
- [67] www.sulinet.hu
- [68] Szántó Judit: Napló és visszaemlékezés, 99. o. Múzsák Közművelődési Kiadó-Petőfi Irodalmi Múzeum, 1986
- [69] Németh Attila: József Attila pszichiátriai betegségei, 89. o. Filum Kiadó, n.a.
- [70] Alföldy Jenő: Rontás és bel canto. www.kortaronline.hu/0412/alfoldy.htm – 85k Kortárs, 2005. május 5.
- [71,72] Illyés Gyuláné: József Attila utolsó hónapjairól, 63. és 124. o. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1987

A fejezetcímekben felhasznált József Attila-idézetek a Szépirodalmi Könyvkiadó „József Attila összes versei” című, 1955-ben megjelent kötetéből származnak.